॥ श्रीवेङ्कटेशो विजयते ॥

श्रीविजयीन्द्रतीर्थकृतः

कण्टकोद्धारः

मूल्यम् । दशाणकाः ।

(प्रापणव्ययः पृथक्)

प्रकाशकः—**जी. आर. सवणूर**, पेन्शनर,
मङ्गळवार पेठ, धारवाड.

मुद्रकः—**शंकर नरहर जोशी**, 'चित्रशाळा प्रेस'
१०२६ सदाशिव पेठ, पुणें शहर नं. २.

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः ।

(श्रीमन्मध्वाचार्याः)

प्रकाशकस्य प्रकटनम् ।

श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुराजवृन्दावनदर्शनार्थं मया गतमासिन्मन्त्रालयक्षेत्रं प्रति । तत्र तन्मठपीठमधिष्ठिताः सरलताचञ्चवो विद्यैकपक्षपातिनः श्रीमन्तः श्रीसुयमीन्द्रतीर्थचरणा मदीयं सकलं सुधादिग्रन्थमुद्रापणप्रयासमवलोक्य जातप्रमोदा ग्रन्थसमाप्त्यर्थं दत्ताशीर्वचनाः श्रीमद्भिर्विजयीन्द्रतीर्थैः कृतग्रन्थराशिरप्येवं प्रकाशनमानेय इति मामाज्ञापयन् । प्रथमत एवासीदयं विचारो मन्मानसे । तत्रापि तैर्गुरुभिर्गुरुराजवृन्दावननिकट आज्ञप्तेन मया श्रीविजयीन्द्रतीर्थकृतग्रन्थानां मध्ये परमगभीरं लघुकायं मध्वाध्वकण्टकोद्धारं नाम ग्रन्थं श्रीमतां महीसूरराजाश्रितानां पण्डितवरेण्यानां वासुदेवाचार्याणां सकाशात्पुस्तकद्वयं सम्पाद्य तैर्वासुदेवाचार्यैर्गजेन्द्रगडकरसेतुमाधवाचार्यैः कर्नाटककालेजस्थपण्डितैश्च संशोध्याद्य मध्वनवमीदिवसे प्रकाशनमानीयते। यदि लभ्येत सद्वैष्णवानां साहाय्यमेतस्मिन् महाधनैकसम्पाद्ये कर्मणि ततस्तदाऽवशिष्टा अपि यथालब्धं ग्रन्था: सम्पाद्येरन् । अतः सद्वैष्णवैरतिगभीरोऽयं ग्रन्थश्च क्रीत्वोद्धारणीयोऽयं प्रकाशक ऋणाद् इति साञ्जलिबन्धं नाथमानो विरमति ।

धारवाडग्रामे श्रीमध्वनवम्याम् शाके १८५६		**सावनूरो गोविन्दः**

श्रीवेंकटेशो विजयते ।

चातुर्यैकाकृतिर्यश्चतुरधिकशतग्रन्थरत्नप्रणेता
धौतारातिप्रबन्धस्फुटविदितचतुःषष्टिविद्याविशेषः ॥
सोऽयं नः श्रीसुरेन्द्रव्रतिवरतनयोऽद्वैतशैवासहिष्णुः ॥
पुष्णातु श्रीजयीन्द्रस्त्रिभुवनविदितः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः ॥

श्रीमद्भिः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः श्रीविजयीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणैश्चतुरधिकशतग्रन्थरत्नानि प्राणायिषतेति सार्वजनीनमेतत् । परं दुर्भाग्यतो वैष्णवसमाजस्यौदासीन्याच्चाद्य यावत्स सकलोऽपि ग्रन्थरत्नसम्भारः प्रकाशं नागतः । अनयैव रीत्या यदि कियानपि काल उपेयाच्चेत्कीटकमुखपातितेन तेन भवितव्यमाहोस्विद्गाढान्धकारगृहे यत्र कुत्रापि स्थेयम् । बहवो ग्रन्था द्वैतमतस्थाः प्रकटनं प्राप्ता अपि एतत्कृता नाद्यापि बहिरागताः । धारवाडग्रामस्थेन गोविन्दरायेण सावनूरोपाधिना प्रमाणपद्धतेर्मुद्रणवेलायां श्रीविजयीन्द्रस्वामिकृता टिप्पनी प्रथमत एव प्राकाश्यमनायि। श्रीविजयीन्द्रश्रीपादानां काल एव विद्यमानैस्तत्प्रियसुहृद्भिरप्पय्यदीक्षितैः कृता ग्रन्था सर्वेऽप्यधुना प्रकाशनमार्गमवतीर्णाः परं तत्खण्डनभूता एतेषां ग्रन्था न कैरपि दृश्यन्ते। अतः सर्वेऽपि ते ग्रन्था यावच्छक्यं यथोपलब्धं प्रसिद्धिं नेतव्या इति मनीषया श्रीमद्भिराचिरादेव श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौममठपीठमधिष्ठितैर्विद्यायामकृत्रिमवाद्भिः श्रीसुयमीन्द्रतीर्थगुरुचरणैराज्ञप्तम् । तदनुसारेण तेषामाशीर्वचनं प्रगृह्य शिरसि कृत्वा तदाज्ञां समारब्धमिदं प्रकाशनकर्म धारवाडग्रामस्थेन प्रकाशनकर्मणैव वीतवयसा महाभागेन गोविन्दरायशर्मणा । सेयं प्रकाशमाप्ता द्वितीया श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थानां कृतिः सकलसद्वैष्णवानां पुरतः संस्थाप्यते । यत्सत्यं कर्मणैतेन मम मानसं मोदोदधिमवगाहते स्म । श्रीमन्तो विजयीन्द्रतीर्थगुरवः खलु श्रीराघवेन्द्रतीर्थश्रीपादानां परगुरवो नाम श्रीमत्सुधीन्द्रतीर्थानां गुरवः श्रीमद्व्यासराजस्वामिनां साक्षाच्छि-

ष्याः । श्रीमन्मध्वमते तावदभूवन्ननेके ग्रन्थकाराः स्वामिनो देवांशाश्च तत्र तावस्त्रयो नाम श्रीमन्मध्वाचार्याः, श्रीमट्टीकाकृत्पादा जयतीर्थश्रीमच्चरणाः, श्रीमन्तो व्यासराजश्च प्रधानपदवीमधिष्ठन्तीत्यत्र नास्ति विशयलेशोऽपि । अत एवैकेन महाशयेन पाणिन्यादिमुनित्रयमिव व्याकरणस्य द्वैतवेदान्तस्येमे त्रयो मुनय इत्यभिष्टुतम् ।

श्रीमध्वः कल्पवृक्षश्च जयाचार्याश्च धेनवः ॥
चिन्तामणिस्तु व्यासार्या मुनित्रयमुदाहृतम् ॥

तत्र मुनित्रये चरमस्थानमधितिष्ठतां श्रीमतां व्यासराजानां निकटे येऽसङ्ख्याताः छात्राः सच्छास्त्रव्यासङ्गार्थमध्यूषुस्तन्मध्ये श्रीमन्तो विजयीन्द्रतीर्थाः श्रीमन्तो वादिराजाश्च प्रधानपदं सिषेवाते । एतेषां कालनिर्णयश्चरितादिकं च सविस्तरमत्रैव देयमिति प्रबलाऽपि मनीषा ग्रन्थस्याल्पत्वाद्दूरमपसारिता । इतोऽग्रे श्रीमद्विष्णुतत्त्वनिर्णयटीकायाः टिप्पणी यदैतत्कृता मुद्राप्येत तदा सविस्तरं तद्दीयेत ।

अधुना मुद्रापणीयोऽयं ग्रन्थो 'मध्वाध्वकण्टकोद्धारो' नामाप्पय्यदीक्षितकृतग्रन्थस्य खण्डनरूपः । ग्रन्थे चास्मिन्प्रथमसूत्रविषये श्रीमदाचार्यकृतग्रन्थविषय उद्भाविताः खण्डनाभासाः सुविशदाभिर्युक्तिभिर्गभीरया भाषया च दूरीकृताः । आग्रिमग्रन्थावलोकनत एव ग्रन्थकारचातुरीं द्रक्षयन्त्येव वाचकमहाशयाः । विद्यन्ते बहवो ग्रन्थकाराः श्रीमध्वमते । परं महती ग्रन्थसङ्ख्या नैव दृश्यतेऽन्येषाम् । यदि सकलाः सद्वैष्णवाः प्रयासमिमं पुस्तकक्रयणेन सफलेयुस्तदाऽवशिष्टा लभ्यमाना ग्रन्थाः सादरं सकलसद्वैष्णवेभ्योऽचिरादेवोपहारीक्रियेरन् । [illegible]ार्थं ग्रन्थस्यैतस्य पुस्तकद्वयं महता प्रयत्नेन सम्पाद्य प्रेषितं मही[illegible]स्थैः पण्डितवरेण्यैस्तत्रत्यराजकीयपाठशालायां वेदान्तशास्त्रमध्यापयद्भिर्वासुदेवाचार्यैः । तत्रैकं पुस्तकं तेषामपरं तत्रैवस्थितानां महाविद्वानिति बिरुदमलङ्कुर्वाणानां वैय्याकरणाग्रेसराणां नेरूरकृष्णा-

चार्याणाम् । उभयेभ्योऽपि ददामहे धन्यवादान् । तत्रापि श्रीमद्भिर्वासुदेवाचार्यैर्मुद्रणार्थं निर्मितं लेखनमवलोक्य संशोधितम् । मया तु यथामति यथाशक्ति चावलोक्य संशोधितेऽपि ग्रन्थेऽस्मिन् बहवो दोषाः प्रादुर्भवेयुर्विदुषां तत्र हंसक्षीरन्यायेन समादधतु ते । पुस्तकानां दौर्लभ्यादशुद्धबहुलतया विषयस्य काठिन्याच्च न सम्यक् संशोधनं जातमिति ज्ञायते । परं महत्सु तं संशोधनभारं समारोप्य प्रयासमिमं श्रीहरिचरणसरोजयोः समर्प्य विरम्यते ।

धारवाडग्रामे
श्रीमध्वनवम्याम्
शाके १८५६

विदुषामनुचरेण,
गजेन्द्रगडकरोपाव्हेन सेतुमाधवेन

॥ मध्वाध्वकण्टकोद्धारः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

कल्याणगुणपूर्णाय वल्लभाय श्रियः सदा ॥ श्रीमध्वदेशिकेष्टाय श्रीनृसिंहाय ते नमः ॥ १ ॥ तं पाणिपल्लवं बाहुशाखं सद्द्विजसेवितम् ॥ विद्याहासलतापुष्पं मध्वकल्पतरुं भजे ॥ २ ॥ यस्य वाक्कामधेनुर्नः कामितार्थान्प्रयच्छति ॥ सेवे तं जययोगीन्द्रं कामबाणाच्छिदं सदा ॥३॥ यो व्याससुनिदावाग्निः सच्छास्त्रमरुता सह ॥ ददाह कुमतारण्यं प्रकाशाय तमाश्रये ॥ ४ ॥ श्रीसुरेन्द्रगुरोः पादपद्मे रागस्य पीडनात् ॥ रक्ते नखदलोपेते सेवे शिष्यालिसेविते ॥ ५ ॥ सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण विजयीन्द्राख्यभिक्षुणा ॥ मध्वाध्वकण्टकोद्धारः क्रियते विदुषां मुदे ॥ ६ ॥ मध्वतन्त्रमुखभूषणं दृढं न्यायरत्नघटनातिभास्वरम् ॥ धार्यमेव सुदृशां मुदावहं तन्यतेऽद्य विजयीन्द्रयोगिना ॥ ७ ॥ यद्यप्यानन्दतीर्थीयं भाष्यमेवोपपत्तिमत् । न तु भाष्यान्तराणीति दर्शितं मम देशिकैः । तथाऽप्याधुनिकोक्तानां दूषणानामलग्नतां प्रदर्श्य गुरुपादोक्तिमहिमाऽत्र प्रदर्श्यते । (प्रकाश्यते इति पाठान्तरम्) । तत्र समस्तचेतनाचेतनविलक्षणे सत्याखिलविश्वोत्पत्त्यादिकारणानन्तकल्याणगुणशालिनि विष्णुरूपे परे ब्रह्मणि यद्ब्रह्मसूत्रयोजनं तदेव प्रामाणिकैरङ्गीकार्यं न तु प्रत्यगभिन्ननिर्विशेषब्रह्मादिविषयतया सङ्करादिकृतं ब्रह्मसूत्रयोजनम् । तथाभूते ब्रह्मणि मानाभावात् । वेदान्तानामुपक्रमादिना सगुणब्रह्मपरत्वावसायात् । प्रमाणमात्रस्य विशिष्टार्थप्रत्यायकत्वस्वाभाव्यात् । न च लक्षणया वेदान्तानां चिन्मात्रे तात्पर्यम् । तेषां

मुख्यार्थत्वे बाधकाभावात् । न च तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणाकल्पना । चिन्मात्रे तात्पर्यमित्यस्यैवासिद्धेः । वेदान्तप्रवृत्तेः पूर्वं चिन्मात्रस्यानुपस्थितत्वाद्वेदान्तैरेव तदुपस्थितावात्माश्रयादिदोषप्रसङ्गात् । चिन्मात्रस्य मानान्तरागोचरत्वात् । न च योगप्रभावेण चिन्मात्रोपस्थितौ तत्र वेदान्तानां तात्पर्यकल्पनम् । व्यधिकरणत्वाच्छब्दस्य परार्थत्वात् । किञ्च परमते निर्विशेषविषयाणामेव श्रुतिसूत्राणां सगुणविषयतया योजनमप्यङ्गीकृतं निर्विशेषविषयतया पराभिमतं योजनं तु नास्माभिरङ्गीकृतम् । प्रत्यक्षादिविरोधात् । तथा च श्रुतिसूत्राभ्यां सगुणविषयतया सगुणयोजनमेव सर्वोपादेयं स्यान्न तु पराभिमतं योजनम् । असम्प्रतिपत्तेः । यथाऽऽहुः । तद्ध्यायन्त्वनसूयवः शुभगुणं निर्दोषमाराध्यमित्यद्धा विश्वविशेषशून्यकथकैरप्यादितस्स्वीकृतः ॥ यद्यर्थस्थितिरेकदेशशरणा स प्रत्यवायो भवत्यध्यक्षादिविरुद्धनिर्गुणकथानिर्वाहगर्वावह इति ॥छ॥ अत्र केचिदाहुः । यद्यप्युक्तरीत्याऽन्यदीयानि सगुणयोजनान्युपादेयानि । तथाऽप्यानन्दतीर्थीयं योजनमनुपादेयम् । अन्यदीयेषु हि योजनेषु निर्गुणभेदाभेदादिविषयतया कतिपयेष्वेव सूत्रेषु प्रकारभेदः । अन्येषु सूत्रेषु क्वचित्क्वचित्पूर्वपक्षसिद्धान्तवचनभङ्गिभेदेऽपि फलतो न विवादः । आनन्दतीर्थीये तु योजने प्रायः सर्वत्रैव प्रकारभेदः सोऽप्यन्येषामसम्प्रतिपन्नः । तेषु च स्वमात्रकथितेषु चतुरकमठकौण्ठरव्यकौण्डिन्यमौद्गल्यपौष्यायणसौकरायणपाराशर्यायणमाध्यन्दिनायनकौषारवकाषायणबृहदुद्दालकायनकौशिकसौपर्णवत्सगोपवनभाल्लवेयाग्निवेश्यचतुर्वेदशिखेन्द्रद्युम्नशाखापरमश्रुत्यादिवचनानीति । तदनुसारीण्यध्यात्मनारायणसंहिताबृहत्संहितामहासंहितानारायणतन्त्रब्रह्मतन्त्रपुरुषोत्तमतन्त्रमाया-

वैभवब्रह्मवैवर्तब्रह्मतर्कभविष्यत्पर्वादीनीति चेत्यन्ताप्रसिद्धाना- मेव वचनानां साक्षितयोपन्यासः । तदुपन्यासप्रसक्तस्वानाप्त- त्वशङ्कापरिहराय हनुमद्भीमसेनक्रमेण स्वयं वायोस्तृतीयावतार इत्युद्धोषः । तत्र साक्षितया प्रथमो हनुमान्नाम द्वितीयो भीम एव च । पूर्णप्रज्ञस्तृतीयस्तु भगवत्कार्यसाधक इति स्मृतिवचनमस्तीति स्वयमेव तदुदाहरणम् । बलित्था तद्वपुषेऽधायि दर्शतमित्यादि- ऋग्वेदमन्त्रस्य स्वकल्पितवाय्ववतारत्रयीपरतया प्रदर्शनमित्या- दिप्रामाणिकमर्यादालङ्घनं भूयसा दृश्यते । तथाऽपि युक्ति- युक्तं वचो ग्राह्यं न तु पूरुषगौरवमिति न्यायेन तन्मतं श्रद्दधी- महि । यदि तत्रोपपन्नं किञ्चिदाकलयेम । न त्वेवम् । प्रायेण हि तन्मते स्वमात्रहृदयारूढानि वचनान्येवोपजीव्यानि न तु न्यायाः । ये तु न्यायाः प्रदर्शितास्तेऽप्यत्यन्तशिथिला एव क्वचिदाश्रि- ताः पूर्वमीमांसकमर्यादाऽप्यसामञ्जस्येनैव नीता प्रायेणासाधु- भिरेव शब्दैर्व्यवहारः श्लोकरचनायामन्वयासम्भवो वृत्तान्यथा- भावश्चाधिकः ॥ सर्वमेतत् तदीयभाष्यानुव्याख्यानभारत- तात्पर्यसंग्रहादिदर्शिनां स्पष्टम् । तस्मादेवम्भूतं मतमनुपादेयमिति । अत्रोच्यते । न तावदप्रसिद्धश्रुत्युदाहरणं दोषः । श्रौतस्मार्त- कर्मविधायकानां तत्तन्मन्त्राणां च खिलानामेव प्रायेणापस्तम्बा- दिभिः स्वस्वसूत्रेषूदाहरणात् ॥ ऋषित्वादेव खिलश्रुत्युदाहरणं तद्दर्शित्वेन तेषामुपपद्यत इति चेत् । का तत्र श्रद्धा? न हि ऋ- षित्वं नाम जातिरस्ति । त्रिकालदर्शित्वस्यैव तत्त्वात् । कल्पा- ध्यायी ऋषिरिति तन्निर्वचनाच्च । त्रिकालदर्शित्वं कल्पाध्ययनं चार्वाचीनेषु न सम्भवतीति चेत् । अयमपि कश्चन ते व्यामोहः । कालत्रयवृत्तान्तदर्शिनां साङ्गसकलवेदाध्यायिनां भट्टपादप्रभृ- तीनां बहुलमुपलम्भात् । कथमन्यथा भवत्कूटस्थानां सङ्करादीनां

सर्वज्ञत्वादिकमङ्गीकुरुषे । ग्रन्थप्रणयनादिमहाकार्यदर्शनात्तेषां सर्वज्ञत्वमङ्गीकुर्म इति चेत् । किं प्रकृतेऽपि दण्डवारितम् । नन्वस्मदीयग्रन्थप्रवृत्ताविव त्वदीयप्रवृत्तेर्न तत्त्वज्ञानमूलत्वं किन्तु मोहादिमूलत्वमिति चेत् । कथमेतदवधारितं देवानांप्रियेण त्वया । प्रत्युत मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते । मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणेति पाद्मवचनेन त्वन्मतस्यैव प्रच्छन्नबौद्धत्वमुच्यते । चतुर्भिः सहितः शिष्यैः शङ्करोऽवतरिष्यति । सहस्रे द्विशतोत्तर इति त्वदुदाहृतवचनं च विप्रलिप्सामूलत्वेऽप्युपपन्नमिति न तद्बलेन त्वन्मतस्य प्रेक्षावदुपादेयत्वम् । किञ्चास्मदग्रन्थप्रवृत्तेः शिष्यानुग्रहैकप्रयोजनत्वं, त्वन्मतस्य च मोहशास्त्रत्वं पुराणेषु स्पष्टमेवोच्यते । तथा कूर्मपुराणे श्रीमुष्णमाहात्म्ये पञ्चमेऽध्याये ॥ श्रीसूत उवाच ॥ पुरा भागीरथीतीरे निमिना पृष्टवान्मुनिः ॥ नष्टा भागवता धर्माः सच्छास्त्राणि कलौ युगे ॥१॥ इति श्रुतं मया पूर्वं तीर्थयात्राप्रसङ्गतः ॥ कथं नष्टा भविष्यन्ति पुनः स्थास्यन्ति वै कथम् ॥ २ ॥ वद विद्वन्महाबाहो कश्चोद्धारं करिष्यति ॥ श्रीवामदेव उवाच ॥ चतुस्सहस्रे द्विशते गते सौगन्धिके वने ॥ ३ ॥ निहता भीमसेनेन द्वापरान्ते नृपोत्तम ॥ सौगन्धिकाख्ये निहता ये च क्रोधवशाः खलाः ॥४॥ रुद्रेण निहता ये च त्रैपुराश्च कलौ युगे ॥ चतुस्सहस्रेऽष्टशते मणिमन्तादयोऽसुराः ॥ ५ ॥ जनिष्यन्ति ब्रह्मयोनौ दैत्याः सद्धर्मदूषकाः ॥ मिथ्यावादमसच्छास्त्रं करिष्यन्ति कलौ युगे ॥ गोपयिष्यन्ति सच्छास्त्रं सच्छास्त्रपरिपन्थिनः ॥६॥ एवं धर्मेषु नष्टेषु शास्त्रेषु च कलौ युगे ॥ देवैर्विज्ञापितो विष्णुर्वायुमाज्ञापयिष्यति ॥ ७ ॥ उद्धरस्व महाबाहो मम धर्मान्सनातनान् ॥ इत्याज्ञप्तो भगवता कलौ वायुर्भविष्यति ॥८॥ मध्व-

नामा यतिरसौ सच्छास्त्राणि करिष्यति ॥ गीतायाश्चोपनिषदां भाष्याणि च करिष्यति ॥ ९ ॥ निरसिष्यति पाषण्डान्सच्छास्त्राणि महामतिः ॥ स्थापयिष्यति सद्धर्मान्सच्छास्त्रं व्याकरिष्यति ॥ १० ॥ श्रोष्यन्ति मुनयस्सर्वे शुकाद्या देवरूपिणः ॥ ११ ॥ इति ॥ तथाऽलकापुरीमाहात्म्ये ॥ कलौ तु पापभूयिष्ठे मिथ्याज्ञानपरायणाः ॥ दूषयिष्यन्ति सद्धर्मान् सच्छास्त्राणि कलौ पुनः ॥१२॥ उद्धरिष्यति सच्छास्त्रं कश्चित्कालान्तरे यतिः ॥ राजद्वारं समाश्रित्य पाषण्डान्निरसिष्यति ॥१३॥ व्याकरिष्यति सच्छास्त्रं देवब्राह्मणतर्पक इत्यादि ॥ तथा स्कान्दपुराणे श्रीमुष्णमाहात्म्ये नवमेऽध्याये ॥ कलौ पाषण्डभूयिष्ठे धर्मलेशविवर्जिते ॥ १ ॥ वैवस्वतेऽन्तरे प्राप्ते त्वष्टाविंशे कलौ युगे ॥ त्रैपुरा भारते युद्धे निहता राक्षसा भुवि ॥ २ ॥ यदा प्रवर्तयिष्यन्ति मार्गं पाषण्डगोचरम् ॥ तदा सम्प्रार्थितो देवैर्भगवान्हरिरीश्वरः ॥ ३ ॥ तत्कर्मदक्षं विनतं मातरिश्वानमादिशत् । वायुस्तु यतिरूपेण जनिष्यति कलौ युगे ॥४॥ स दशप्रमतिर्भूत्वा कलौ धर्मान्वदिष्यति ॥ कृत्वा सच्छास्त्रसन्दर्भं स्थापयिष्यति सत्पथम् ॥ ५ ॥ एवमेव महादेवि नारायणपरायणाः ॥ काले काले भविष्यन्ति तत्र तत्र महाव्रताः ॥ ६ ॥ ताम्रपर्णी नदी यत्र कृतमाला पयस्विनी ॥ कावेरी च महापुण्या तथा दुग्धापगा नदी ॥ ७ ॥ एतन्मध्यप्रदेशेषु धर्मः पादेन तिष्ठति ॥ म्लेच्छाक्रान्तं भवेदन्यद्भूतलं तु कलौ युगे ॥ ८ ॥ कलौ पाषण्डभूयिष्ठं पुण्यक्षेत्रं भविष्यति ॥ न च विष्णुकथा क्वापि नापि वैष्णवपद्धतिः ॥ ९ ॥ आक्रान्तेषु च देशेषु म्लेच्छरूपैश्च राक्षसैः ॥ द्राविडेषु च देशेषु धर्मः स्थास्यति पादतः ॥ १० ॥ पञ्चद्राविडगो धर्मो मोक्षहेतुर्भविष्यति ॥ यदा यदा

हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति पार्थेति ॥ ११ ॥ अवतीर्य तदा विष्णुर्धर्मगोप्ता स्वयं हरिः ॥ सम्प्रदायेषु नष्टेषु सर्वधर्मे लयं गते ॥१२॥ विष्णोरनुज्ञया भक्ताः कलौ धर्मप्रवर्तकाः ॥ एवं भागवता धर्मा भविष्यन्ति युगे युग इत्यादि ॥ तथा ब्रह्मपुराणे क्षेत्रकाण्डे वेङ्कटगिरिमाहात्म्ये तृतीयेऽध्याये शङ्खलिखितसंवादे ॥ त्वं चापि गच्छ शैलेन्द्रं पूर्वे स्वर्णमुखीतटे ॥ यत्र ब्रह्मशिला नाम सरिन्मध्ये च वर्तते ॥ १ ॥ अगस्त्यतपसा पश्चाद्द्रयासान्निध्यमत्र वै ॥ पादा ईशानविष्ण्वादिदेवानां तत्र सन्ति हि ॥ २ ॥ यतिरूपो मातरिश्वाऽष्टाविंशतितमे कलौ ॥ अवतीर्य वसत्यत्र मध्वनामा वरं विभोः ॥ ३ ॥ अवाप तपसा पुण्यः प्रीत्या चागस्त्ययोगिनः ॥ तत्स्थापितालये पुण्ये चातुर्मास्यं करिष्यति ॥ ४ ॥ शुकः श्रोष्यति सच्छास्त्रं पद्मतीर्थादिहागत इति ॥ तस्मादापस्तम्बाद्युदाहृतश्रुतिवदस्मदाचार्योदाहृतश्रुतयोऽपि प्रेक्षावदुपादेयाः श्रुतित्वेन सर्वज्ञदृष्टत्वात् । तथा च स्मृतिः । विंशल्लक्षणतोऽन्यूनस्तपस्वी बहुवेदवित् । वेद इत्येव यं पश्येत्स वेदो ज्ञानादर्शनादिति ब्रह्माण्डे । अन्यैरदृष्टाः श्रुतयस्त्वदीयैः कथं दृष्टा इत्येतदप्यापातरमणीयम् । न हि येन यन्न दृश्यते तदन्येनापि न द्रष्टव्यमित्यस्ति । अन्यैरदृष्टानां खिलवाक्यानामापस्तम्बादिभिरेव दृष्टत्वात् । किञ्चास्मदाचार्योदाहृतस्मृतयः सर्वज्ञैरन्यैर्दृष्टाः सन्तु नाम । न च तासामन्यदृष्टत्वे क्वचिदुदाहरणमपि स्यादिति युक्तम् । तत्र तेषामौदासीन्यसम्भवात् । नन्वेवं केनचित्स्वमनीषया वैदिकविरुद्धधर्मान्तरं परिकल्प्य तत्र प्रमाणत्वेन वेदवाक्यकल्पनमपि कर्तुं शक्यमिति धर्मव्यवस्थातिरव्यवस्थितैव स्यादिति चेन्न । अस्मदाचार्योदाहृतानां प्रत्यक्षश्रुतिसमानशीलत्वेनाविरोधितया धर्मव्यवस्थासम्भवात् । उदाहृतपुराण-

वचनानुसारेण धर्मस्थापकतया प्रतिपन्नत्वेन परमाप्तस्यास्मदाचार्यस्य श्रुतिवाक्यसमानाकारवाक्यपरिकल्पनायोगाच्च । अनाप्तानां तत्परिकल्पनस्य धर्मव्यवस्थाभङ्गकत्वाच्च । तस्मात्कल्पसूत्रेष्विव भाष्येष्वपि खिलश्रुत्युदाहरणं न दोषाय। किञ्च पूर्वमीमांसायां तत्र तत्रोर्जपशूनान्योत्यूर्जोवरुध्या इत्यादिखिलश्रुतय एवोदाहृता इति नास्माकमेव खिलश्रुत्युदाहरणं दोषः । किञ्च सङ्करभाष्ये । अत एव चोपमा सूर्यकादिवदिति सूत्रे यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानित्यादिखिलश्रुतिरेवोदाहृता । इदमुपलक्षणम् । सङ्करभाष्ये संभृत्याधिकरणेऽपि—'ब्रह्मज्येष्ठावीर्यासंभृतानिब्रह्माग्रे ज्येष्ठंदिवमाततान' इति राणायनीयखिलश्रुतिरेवोदाहृतेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ एवं रामानुजभाष्येऽपि । ॐ ज्योतिश्चरणाभिधानादित्यधिकरणे इन्द्रः शचीपतिर्बलेन पीडितोदुश्चवनो वृषा समुत्ससार हीति खिलैव चतुष्पाद्गायत्र्युदाहृता । तथा श्रीकण्ठभाष्येऽपि । यश्चण्डालः शिव इति वाचं वदंत्तेन सह संवसेत् । तेन सह संवदत्तेन सहभुञ्जीतेत्यादिखिलश्रुतिरेवोदाहृता । ननु भाष्यान्तरे क्वचिदेव खिलश्रुत्युदाहरणं त्वद्भाष्ये तु सर्वत्रेति चेत् । को विशेषः । एकस्य खिलश्रुत्युदाहरणस्यादोषत्वे बहूनामपि तदुदाहरणानामदोषत्वात् । किञ्च पठ्यमानश्रुतिव्यतिरेकेण खिलश्रुतय एव न सन्तीति किं त्वदभिप्रायः । किंवाऽस्मदाचार्योदाहृतास्ता न भवन्तीति । नाद्यः । कल्पसूत्रकारैर्भाष्यान्तरकारैश्च तथाविधश्रुतीनामुदाहृतत्वात् । कल्पसूत्रव्याख्यातृभिः खिलाखिलश्रुतिविभागस्य तत्र तत्र दर्शितत्वात् । एकैकवेदस्यानेकशाखात्मकत्वश्रवणात् । कतिपयानामेव शाखानामिदानीमधीयमानत्वाच्च । न द्वितीयः । अन्योदाहृतखिलश्रुतिष्वपि तथा वक्तुं शक्यत्वेन खिलश्रुतित्वानिर्णया-

भावप्रसङ्गात् । तासामभियुक्तोदाहृतत्वेन तथात्वनिर्णयश्चेत् । अस्मदीयोदाहृतानामपि तथात्वनिर्णयोपपत्तेः । न हि त्वदाभिमत एवाभियुक्तो नास्मदीय इति वक्तुं शक्यम् । तथोक्तेराग्रहमूलत्वात् । वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् । पुराणवचनानुसारेणास्मदीयाचार्यस्यैवाभियुक्ततमत्वाच्चेति यत्किञ्चिदेतत् । एतेन पञ्चरात्रसंहितोदाहरणमपि व्याख्यातम् । संहितानुक्रमणिकायामस्मदाचार्योदाहृतसंहिताननुक्रान्तित्वेन तथात्वोक्तेरज्ञानमूलत्वात् । एतेनानन्दतीर्थीये तु योजने प्रायः सर्वत्रैव प्रकारभेदः सोऽप्यन्येषामसम्प्रतिपन्नः । स्वमात्रकल्पितश्चेति निरस्तम् । प्रकारभेदेनैव दर्शनान्तरत्वस्य निर्वाह्यत्वात् । अन्यस्यासंप्रतिपत्तेः । स्वमात्रकल्पितत्वस्य च सर्वमतसाधारण्यात्स्वस्वाभिमतप्रमेयमात्रे सर्वसम्प्रतिपत्तेर्वक्तुमशक्यत्वाच्च । एतेनाप्रसिद्धश्रुत्युदाहरणप्रसक्तस्वानाप्तत्वशङ्कापरिहाराय स्वयं वायोस्तृतीयावतार इत्युद्घोषस्तत्र च श्रुतिस्मृत्युदाहरणमित्यादिप्रामाणिकमर्यादालङ्घनं भूयसा दृश्यत इति निरस्तम् । अस्मदाचार्यस्य परमाप्तत्वस्योपपादितत्वात् । शिष्यानुजिघृक्षया स्वमाहात्म्यवर्णनोपपत्तेश्च । अन्यथा को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेदित्यतो महाभारतकर्तुर्व्यासस्य नारायणांशत्वं न सिध्येत् । मध्वाचार्याणां वाय्ववताररूपत्वं च श्रीवेङ्कटगिरिमाहात्म्यादिष्वनेकत्र स्पष्टमेवोक्तमिति तदवलोकिनां नैवंविधशङ्कापिशाचादिकावग्रहः । अतः पुराणवचनानुसारेण ऋग्वेदमन्त्रस्य तत्परत्वं युक्तम् । इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदिति स्मृतेः । अनादिभूतस्य वेदस्येदानीन्तनार्थपरत्वं कथमिति शङ्का चार्थानभिज्ञकृतैवेति नास्माभिः प्रतिसमाधेया । एतेन प्रायेण हि तन्मते स्वमात्रहृदयारूढानि वचनान्येवोपजीव्यानि

न तु न्यायाः । ये तु न्यायाः प्रदर्शितास्तेप्यत्यन्तशिथिला एव क्वचिदाश्रिताः पूर्वमीमांसकमर्यादाऽप्यसामञ्जस्येनैव नीतेति निरस्तम् । पुराणस्य वेदोपबृंहणतया तदनुसारेणापि वेदार्थस्य निर्णेयत्वात् । अत एव ब्रह्ममीमांसायां तत्र तत्र ॐ स्मृतेश्च ॐ अपि स्मर्यते इत्यादिना पुराणवचनान्येवोदाह्रियन्ते । अस्मदाचार्योदाहृतवचनानि स्वमात्रहृदयस्यारूढानीति वदन् कूपमण्डूकायते । अस्मदाचार्यप्रदर्शितन्यायानामेवातिदार्ढ्यं न परप्रदर्शितानाम्। मीमांसकमर्यादासामञ्जस्यं चास्मन्मत एव। तच्च तात्पर्यचन्द्रिकावलोकिनां स्पष्टम् । अत्रापि स्पष्टीकरिष्यते। एतेनासाधुभिरेव शब्दैर्व्यवहारः श्लोकरचनायामन्वयासम्भवो वृत्तान्यथाभावश्चाधिक इति निरस्तम् । व्याकरणान्तरपरिगृहीतत्वेन तेषामपि साधुत्वोपपत्तेः । श्रुतिस्मृतिपुराणाभ्यासपाटवेनाचार्यैस्तथा व्यवहृततया तथाव्यवहारस्य श्रुतिस्मृतिपुराणादिगतछान्दसशब्दानुकरणत्वेनादोषत्वात् । लोकदृष्ट्या तथाव्यवहारस्याचार्यैरकृतत्वात् । त्रियम्बकं संयमिनं ददर्शेत्यादिषु कालिदासादेरपि तथाव्यवहारदर्शनाच्च । अत एव वृत्तान्यथाभावोऽपि व्याख्यातः । न वैकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति न द्वाभ्यामित्यादिश्रुत्या तस्यादोषत्वप्रतिपादनात् । अन्वयासम्भवोक्तिश्चाज्ञानमूलैव। सूत्रेष्विव भाष्येऽप्यध्याहारानुषङ्गादिना विवक्षितान्वयस्य वक्तव्यत्वादिति यत्किञ्चिदेतत् । तस्मादानन्दतीर्थीयमतमेव प्रेक्षावदुपेयमिति स्थितम् ॥ छ ॥ नन्विदमनुपपन्नम् । त्वन्मते सर्वत्र तत्तत्पूर्वपक्षसिद्धान्तानामनुपपन्नत्वात् । तत्र प्रथमाधिकरणपूर्वपक्षस्तावदनुपपन्नः । तथा हि । ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं नारम्भणीयम् । निर्विषयत्वात् । न तावदस्य निर्विशेषं ब्रह्म विषयः । तत्र मानाभावात् । वेदान्तानां

निर्विशेषजीवस्वरूपमात्रपरत्वात् । न च जीव एव ब्रह्मेति स एव तस्य विषयः । तस्य स्वप्रकाशत्वेन अहमिति सर्वानुभवासिद्धत्वात् । निर्विशेषे च तत्र निरूपणीयानां धर्माणामभावादिति निर्विशेषजीवस्य ब्रह्मणः श्रुत्यन्तरानिरूप्यत्वमङ्गीकृत्य शास्त्रनिरूप्यत्वासम्भवपूर्वपक्षं गुरूणां प्रणतिपरम्पराविषये तच्छिष्योदितस्वप्रणामानर्हत्ववादमनुकरोतीति चेन्न । अनुक्तोपलम्भात् । न ह्यस्माभिर्वेदान्तानां निर्विशेषस्वरूपपरत्वेऽप्यनधिगतार्थत्वेन प्रामाण्यमङ्गीकृत्य ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्याधिगतार्थत्वेनानारम्भपूर्वपक्षः क्रियते किन्तु श्रुतिस्मृतीनां तदुपकरणीभूतब्रह्ममीमांसायाश्च निश्चितार्थतया प्रेक्षावदनुपादेयत्वरूपमनारम्भणीयत्वमिति सन्दिग्धविपर्यस्तान्यतरं प्रत्येव शास्त्रस्य प्रवर्तनीयत्वात् । तदुक्तं मायावादखण्डनटीकायाम् । परब्रह्म प्रतिपादयितुं सकलश्रुतिस्मृतीनां तदुपकारिणीभूतब्रह्ममीमांसायाश्च प्रवृत्तिरिति तत्त्वमिति । उक्तं च चन्द्रिकायाम् । यथार्थवादाधिकरण इत्यारभ्य तथेहापि स्वतःसिद्धप्रत्यगात्मानुवादका वेदान्ता न विचार्या इति । एतेन प्रमाणशिखामणयो हि वेदान्ता नितान्तमनधिगतार्थमन्विच्छन्ति । पौरुषेयाणि तु शास्त्राण्युपायान्तरेणावगन्तुं शक्येष्वर्थेषु श्रोतृबुद्धिसौकर्यार्थं प्रवर्तमानानि स्वोक्तमर्थमपि, अविस्मरणार्थमाम्रेडयन्ति न तथाऽनधिगतार्थव्यसनितामनुभवन्ति । तथा च ब्रह्ममीमांसाया निश्चितार्थत्वेऽपि प्रेक्षावदुपादेयत्वमेवेति न पूर्वपक्षावकाश इति निरस्तम्। वेदानां प्रमाणशिखामणित्वेऽप्यनधिगतार्थकत्वानियमाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् । विचारशास्त्रस्य सन्दिग्धविषयावश्यकत्वस्य नैयत्याच्च । अहमहमिति सर्वदैव प्रकाशमाने निर्विशेषजीवस्वरूपे कस्याप्यविस्मरणाप्रसक्त्या त्वदुक्तरीत्या मीमां-

साशास्त्रस्यारम्भणीयत्वोपपादनायोगाच्च। एतेनैव यदि वेदा अपि स्वप्रकाशजीवस्वरूपमात्रे कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरहिततया कर्मशेषतां प्रतिपद्यमाने स्वातन्त्र्येण पर्यवस्यन्ति। तदा शास्त्रस्य तव पर्यवसाने काऽनुपपत्तिरिति निरस्तम्। कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्युपहिततया कर्मशेषतां प्रतिपद्यमानस्याहंधीसिद्धस्य जीवस्यैव पूर्वपक्षिणा श्रुतिमीमांसारूपशास्त्रविषयत्वमापाद्य तदनारम्भणीयत्वस्यैवोक्तत्वात्। स्वप्रकाशजीवस्वरूपमात्रे कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरहिततया कर्मशेषतां प्रतिपद्यमाने पूर्वपक्षिणा वेदानां पर्यवसानानभ्युपगमात्। शास्त्रप्रत्यक्षाविषयात्मद्वैविध्यस्य पूर्वपक्ष्यनभिमतत्वात्। ननु पूर्वपक्षे जीवस्य निर्विशेषत्वाभ्युपगमेन तस्याहन्धीसिद्धत्वोक्त्यनुपपत्तिः। कर्तृत्वादिविशेषणवत्तयैव तस्य भासमानत्वात्। ततश्च कर्मशेषतां प्रतिपद्यमानं प्रत्यक्षाद्यसिद्धं वेदान्तप्रतिपाद्यं निर्विशेषजीवस्वरूपं पूर्वपक्षिणाऽङ्गीकार्यमिति चेन्न। पूर्वपक्षे जीवनिर्विशेषत्वोक्तेः। तत्र प्रत्यक्षादिना प्रतीयमाना विशेषाः कल्पिता न मुमुक्षुज्ञेया इत्येवम्परत्वात्। तदुक्तं चन्द्रिकायाम्। अन्यस्य च सत्यस्य चाभावादिति। प्रत्यक्षसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखाद्यतिरिक्तविशेषाभावाभिप्रायत्वोपपत्तेश्च। न चैवं पूर्वपक्षे श्रुतीनां प्रत्यक्षसिद्धार्थानुवादित्वं स्यादिति वाच्यम्। इष्टापादनात्। तदुक्तं चन्द्रिकायाम्। शुद्धचैतन्यमात्रबोधने श्रुतेरनुवादकत्वं च वायुर्वै क्षेपिष्ठादिवाक्यवद्विद्वद्वाक्यवच्च न्यायप्राप्तत्वात्सत्यमिति। नन्वेवं पूर्वपक्षिणामप्रमाणभूतवेदान्तवाक्यगतिर्नोपपादनीयेति चेत्। इष्टत्वात्। अत एव चन्द्रिकायां यच्चाप्रमाणभूतवेदान्तवाक्यगतिर्न पूर्वपक्षिणा वाच्या तदाच्छादनेन तत्प्रवृत्तेरिति कश्चन पक्षमुपन्यस्य यद्वा स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षे विश्वजिदधिकरणपूर्वपक्षे च फला-

लाभेन नियोज्याभावेन च स्वर्गकामो यजेत विश्वजिता यजेते-त्यादिवाक्यमिवोक्तरीत्या विषयाद्यभावेनोपपत्तिविरोधात्तद्धि-जिज्ञासस्वेत्यादिकमप्रमाणमिति पक्षान्तरमुपन्यस्तम्। तस्मात्पूर्व-पक्षे वेदाप्रामाण्याभ्युपगमेऽपि न काप्यनुपपत्तिः। एतेन ब्रह्म-तर्केऽधिकृत एव ब्रह्ममीमांसायामधिक्रियत इति त्वन्मतं प्रमाण-न्यायमीमांसा क्रियते तर्कशास्त्रतः। माननन्यायैस्तु तत्सिद्धैर्मीमां-सामेयशोधनमिति वदता त्वया ब्रह्मतर्कस्य ब्रह्ममीमांसां प्रत्य-ङ्गत्वाभ्युपगमात्। तत्र च वेदप्रामाण्यं सिद्धमेवेति कथमप्रामा-ण्याभ्युपगमेन पूर्वः पक्षः। न हि सिद्धप्रमाणभावानां वेदवाक्या-नामनधिगतार्थपर्यवसानाविरोधि क्वचिदपि वाक्यस्वारस्यानुरो-धि अस्ति त्रेधा तण्डुलान्विभजेत् सृष्टिरुपदधाति कपालेषु स्नप-यतीत्यादिषु तत्तत्स्वारस्योपस्थितानप्यन्यतः प्राप्तिमतोऽर्थान् परित्यज्य लक्षणया प्रत्यक्षविध्यन्तरद्वारा कल्प्यविध्य-न्तरद्वारा वाऽनधिगतार्थे पर्यवसानस्याङ्गीकृतत्वात्। विश्व-जित्स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षयोरपि नानधिगतार्थत्वरूपप्रामा-ण्यत्यागः किन्तु फलालाभादनुष्ठानालाभमात्रम्। उक्तं हि तन्त्ररत्ने स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षे। नन्वेवमप्रामाण्यं स्यात्। न गम्यमाने प्रवर्तनामात्रे प्रमाणमेव। न हि पुरुषप्रवृत्त्य-धीनं वेदप्रामाण्यं यदि हि तथा स्यात्। अतः प्रमाणभूतवच-नविहितस्यानुष्ठानम्। अनुष्ठानायत्तं च वेदप्रामाण्यमितीतरेत-राश्रयापात इति। तस्मात्पूर्वपक्षिणा वेदान्तानां ब्रह्मतर्कसिद्ध-प्रामाण्याविघाताय निर्विशेषजीवविषयत्वेऽपि चानधिगतार्थत्व-मद्वैतिवत्समर्थनीयम्। तद्विलक्षणसगुणविषयत्वं वाऽङ्गीकरणीय-मिति। उभयथाऽपि शास्त्रस्य न निर्विषयत्वशङ्कावकाश इति नि-रस्तम्। वेदप्रामाण्यस्य सिद्धत्वेऽपि तदाच्छादनेन पूर्वपक्षप्रवृ-

त्तिसम्भवात् । तदुक्तं चन्द्रिकायाम् । प्रमाणभूतवेदान्तवाक्य-गतिर्न पूर्वपक्षिणा वाच्या । तदाच्छादनेन पूर्वपक्षप्रवृत्तेरिति । न चैवं पूर्वपक्षोऽत्यन्तमृदुरिति युक्तम् । पूर्वोत्तरतन्त्रयोस्तत्र तत्र कृत्वा चिन्तयाऽधिकरणप्रवृत्तेः सर्वसम्प्रतिपन्नत्वात् । न ह्याच्छा-दनातिरेकेण कृत्वा चिन्ता नामास्ति । ननु चन्द्रिकायां कथं तर्हि श्रोतव्य इति विचारविधानम् । न च तदाच्छादनेन पूर्वपक्षः । वि-चारविधायकवाक्यार्थनिर्णायकन्यायव्युत्पादकस्याधिकरणस्य तदाच्छादनयोगादिति । आच्छादनेन पूर्वपक्षप्रवृत्तौ दूषणमभि-धाय मन्तव्य इत्यादेः प्रकारान्तरेण विचारविधायकाक्षेपकरणेन तन्न्यायेन ब्रह्मतर्कवदासिद्धवेदप्रामाण्याच्छादनेन पूर्वपक्षप्रवृत्ति-रिति वक्तुमनुचितमिति चेन्न । तत्रोक्तबाधकस्यात्राभावेनाच्छाद-नेन पूर्वपक्षप्रवृत्त्यङ्गीकारेण विरोधाभावात् । यद्वा स्वारसिक एवा-प्रामाण्यपूर्वपक्षः । प्रमाणन्यायसच्छिक्षा क्रियते तर्कशास्त्रतः । मानन्यायैस्तु तत्सिद्धैर्मीमांसामेयशोधनमित्यनुव्याख्यानोक्ति-श्च मतान्तरमभिप्रेत्य । न चैवं प्रथमाधिकरणे वेदप्रामाण्योपपा-दकन्यायोऽपि निबद्धव्यः स्यादिति शङ्क्यम् । विषयप्रयो-जनसद्भावोपपत्तिसूचकातःशब्देनैव तथाविधन्यायस्यापि सूच-नात् । अत एव चन्द्रिकायामतो यथार्थबन्धस्येत्यनुव्याख्या-नतात्पर्यवर्णनावसरे । स्वप्रकाशप्रत्यगर्थाभिन्नत्वान्न विषयत्वमिति प्रमेये आरोपिताकारशङ्कानिरासकब्रह्मपदसूचिता युक्तिस्त-दातिरिक्ता शब्दस्य न प्रामाण्यम् प्रामाण्येऽपि सिद्धार्थे न प्रा-माण्यमित्यादिका प्रमाणे आरोपिताकारशङ्कानिरासकयुक्तिरपि अतःशब्देनैव सूचिता । अपेक्षिताशेषसूचकत्वादतःशब्द-स्येत्युक्त्येत्यादिना मीमांसाङ्गभूतब्रह्मतर्काख्यतर्कशास्त्रे सूत्रकृत्कृ-ते प्रकृतजिज्ञासाकर्तव्यत्वोपयोगी युक्तिकलापोऽतःशब्दार्थः ॥

तर्कशास्त्रस्य मीमांसाङ्गत्वं च तन्निर्णीतस्वरूपसङ्ख्याबलाबला-दिभिः प्रमाणैरिह मेयशोधनादिति मतान्तरमुक्तमित्यन्तेनैतत्स्प-ष्टमेवोक्तम्। यद्वा ब्रह्मतर्के वेदप्रामाण्यस्य सिद्धत्वेऽपि तत्र साधक-न्यायोपमर्दनात्पूर्वपक्षप्रवृत्तिरित्यस्तु । न हि पूर्वपक्षप्रवर्तको या-वान्न्यायस्तावानपि ब्रह्मतर्केऽप्युपपादनीय इत्यत्र प्रमाणमास्ति। प्रत्युत शब्दजातस्य सर्वस्य यत्प्रमाणतश्च निर्णय इति निर्णय-मात्रस्य ब्रह्ममीमांसाधीनत्वमेवोक्तम् ॥ अङ्गत्वं च यत्किञ्चि-त्तन्न्यायोपपादनेऽप्युपपन्नम् । यद्वा ब्रह्मतर्कस्येदानीं खिलत्वेन सर्वाधिकारिसाधारण्येनाधिकारिविशेषाभिप्रायेण वा सर्वज्ञेन महर्षिणा ब्रह्ममीमांसायामेव प्रथमं वेदप्रामाण्यमाक्षिप्य समाधी-यत इत्यस्तु ॥ किञ्च पूर्वमीमांसाद्यधिकरणपूर्वपक्षेऽप्ययं दोषः स्यात् । तत्र ह्यध्ययनस्य स्वर्गार्थत्वात् सर्वस्यापि वेदस्य विषनिर्हरणादिमन्त्राणामिवान्यार्थं नीयमानत्वेनार्थविवक्षाग्राहकं प्रमाणं नास्तीत्यविवक्षितार्थत्वं पूर्वपक्षितं तच्च त्वदुक्तरीत्या विरुद्धम् । तथा हि । अध्ययनेऽधिकृत एव धर्ममीमांसाया-मधिक्रियत इति वक्तव्यम् । अध्ययनं च साङ्गस्वाध्यायवि-षयम् । ब्राह्मणेन निष्कारणं षडङ्गवेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति स्मर-णात् । वेदाङ्गत्वं च व्याकरणादीनाम् । रक्षोहागमलघ्वस-न्देहाः प्रयोजनमिति महाभाष्योक्तरीत्या दृष्टार्थत्वेनैव निर्वाह्यं दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनायोगात् । एवञ्च वेदानां विवक्षितार्थ-त्वस्याङ्गाध्ययनप्रवृत्तिकाल एव निश्चितार्थत्वादविवक्षितार्थत्वेन पूर्वपक्षोत्थानं त्वदुक्तरीत्या न सम्भवतीति । न च व्याकर-णादीनां दृष्टार्थत्वानिश्चयस्य विचाराधीनत्वात्तदभावदशायां तत्र पूर्वपक्षप्रवृत्तिरिति युक्तम् । ब्रह्मतर्केऽप्येवं वक्तुं शक्यतया वैषम्याभावात् । वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् । किञ्चैवं वाच-

स्पातिपूर्वपक्षोऽप्यनुपपन्नः स्यात् । पूर्वमीमांसासिद्धस्यैव वेदप्रामाण्यस्य तत्राक्षिप्तत्वात् । इत्थं हि भामत्यां प्रथमाधिकरणपूर्वपक्षः प्रवर्तितः । यद्यपि स्वाध्यायाध्ययनविधिना स्वाध्यायपदवाच्यस्य वेदराशेः फलवदर्थावबोधपरतामापादयता कर्मविधिनिषेधानामिव वेदान्तानां स्वाध्यायपदवाच्यानां फलवदर्थावबोधकत्वमापादितम् । यद्यपि च विशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति न्यायेन मन्त्राणामिव वेदान्तानामर्थपरत्वमौत्सर्गिकम् । यद्यपि च वेदान्तेभ्यश्चैतन्यानन्दघनः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरहितो निष्प्रपञ्च एकः प्रत्यगात्माऽवगम्यते । तथाऽपि कर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखशोकमयमात्मानमवगाहमानेनाहंप्रत्ययेन सन्देहबाधविरहिणा विरुद्ध्यमाना वेदान्ताः स्वार्थात्प्रच्युता वा जपमात्रोपयोगिनो वेत्यविवक्षितस्वार्थाः । तथा च तदर्थविचारात्मिका चतुर्लक्षणी मीमांसा नारब्धव्या। न च सार्वजनीनाहमनुभवसिद्ध आत्मा सन्दिग्धो वा सप्रयोजनो वा येन जिज्ञास्यः सन्विचारं प्रयुञ्जीतेति पूर्वःपक्ष इति ॥ छ॥ न च त्वन्मते ब्रह्मतर्कस्येवास्मन्मते कर्ममीमांसाया ब्रह्ममीमांसां प्रत्यङ्गत्वाभावाद्वैषम्यमिति वाच्यम् । पूर्वमीमांसासिद्धन्यायोपजीवनेनैव शारीरकप्रवृत्तेरभ्युपगमेन वैषम्याभावात् । अत एव शाङ्करभाष्ये स्वतंत्रस्य कर्तुरस्मरणादिभिः स्थिते वेदस्य नित्यत्वे देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेन तस्य विरोधमाशङ्क्यातः प्रभवादिति परिहृत्येदानीं तदेव नित्यत्वं स्थितं दृढयति इति अत एव च नित्यत्वमिति सूत्रमवतारितम् । ननु भाष्ये पूर्वमीमांसासिद्धमेव वेदनित्यत्वं दृढीक्रियत इति नोक्तम् । तत्र तथोक्तेः पूर्वसूत्रोक्तार्थानुवादित्वेनाप्युपपत्तेरिति चेन्न । पूर्वसूत्रेषु वेदनित्यत्वं प्रति स्वतन्त्रकर्तृस्मरणादेर्हेतुत्वेनानुक्तत्वात् । कर्मशब्दविरोधयोस्तत्र समाहि-

तत्वाच्च । किञ्च भामत्यामस्मदुक्तप्रकारेणैव तद्भाष्यं स्पष्टमेवावतारितम् ॥ "ननु प्राच्यामेव मीमांसायां वेदस्य नित्यत्वं सिद्धं तत्किं पुनः साध्यत इत्यत आह । स्वतन्त्रस्य कर्तुरस्मरणादेव हि स्थिते वेदस्य नित्यत्वमिती"ति ॥ तथैकात्मनः शरीरे भावादिति सूत्रव्याख्यानावसरे ननु शास्त्रप्रमुख एव प्रथमे पादे शास्त्रफलोपभोगयोग्यस्य देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमुक्तं सत्यमुक्तं भाष्यकृता न तु तत्रात्मास्तित्वे सूत्रमस्ति । इह तु स्वयमेव सूत्रकृता तदस्तित्वमाक्षेपपुरःसरं प्रतिष्ठापितम् । इदमेवाकृष्याचार्येण शबरस्वामिना प्रमाणलक्षणे वर्णितम् । अत एव भगवतोपवर्षेण प्रथमे तन्त्रे देहातिरिक्तात्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ शारीरके वक्ष्याम इत्युद्धारः कृत इत्युक्तम् । एवञ्च पूर्वमीमांसायां वेदप्रामाण्यस्य तद्विवक्षितार्थत्वस्य च सिद्धत्वेऽपि यथा त्वन्मते जिज्ञासाधिकरणपूर्वपक्षप्रवृत्तिस्तथाऽस्मन्मते ब्रह्मतर्के वेदप्रामाण्यादेः सिद्धत्वेऽपि तदाक्षेपेणाद्याधिकरणपूर्वपक्षप्रवृत्तिरुपपद्यते। अत एव पूर्वोत्तरमीमांसयोरेकशास्त्रत्वमते प्रमाणलक्षणे सकलवेदप्रामाण्यस्य सिद्धत्वेऽपि अधिकरणचतुष्टयेन प्रकारान्तरेण वेदप्रामाण्यमाक्षिप्य समाहितमित्युक्तम् । यथाऽऽहुः । द्वाभ्यामादौ प्रतीतिप्रजननमुदितं सिद्धरूपे परस्मिन्द्वाभ्यां वैफल्यशङ्का तदनु परिहृता शास्त्रतज्जन्यबुद्ध्योः। आक्षिप्य स्थापनीयाः कतिचिदिह नयाः पूर्वकाण्डप्रणीता इति । नन्वेवं पूर्वतन्त्रे स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षे नन्वेवमप्रमाणं स्यान्न गम्यमाने प्रवर्तनामात्रे प्रमाणमेवेति शङ्कासमाधाने न कर्तव्ये स्याताम् । तत्रापि सिद्धमेव वेदप्रामाण्यमाक्षिप्य समाधीयत इति वक्तुं शक्यत्वात् । न च तथोक्तं किन्तु तत्र नानाधिगतार्थत्वरूपप्रामाण्यत्यागः किन्तु फलाभावादनुष्ठानाभावमात्रमित्यु-

क्तम् । अतो ज्ञायते सिद्धस्यानपेक्षा इति । नैवं तत्र तथोक्तेः प्रकारान्तरेणाक्षेपसम्भवे सिद्धाक्षेपकरणायोगादित्येवम्परत्वात् । तत्र सिद्धमेवाक्षिप्य समाधीयत इत्युक्तावपि दोषाभावाच्च । अत एव चन्द्रिकायां फलालाभेन नियोज्याभावेन च स्वर्गकामो यजेत विश्वजिता यजेतेत्यादिवाक्यमिवोक्तरीत्या विषयाद्यभावेनोपपत्तिविरोधात् तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिकमप्रमाणमिति विचारविधायकवाक्यप्रामाण्याक्षेपेण पूर्वपक्षप्रवृत्तौ विश्वजित्स्वर्गकामादिवाक्यं दृष्टान्तत्वेनोपात्तम्। न चाननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्याभिप्रायेण तद्दृष्टान्तोक्तिः । विचारस्य तत्र स्वरूपेणैवाक्षेपात्। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरैकरूप्यसम्भवे तद्वैरूप्याङ्गीकारायोगाच्च । न च दृष्टान्ते फलाभावेन नियोज्याभावेन चेत्युक्ततया दार्ष्टान्तिके च विषयाद्यभावेनेत्युक्ततया वैरूप्यमङ्गीकर्तव्यमिति वाच्यम्। तथात्वे दृष्टान्तोक्तेः शब्दानुगममात्रत्वेन प्रतीतिविशेषकरत्वाभावप्रसङ्गात् । तथाऽपि सिद्धस्याक्षेपो नेत्यस्यासिद्धेश्च। अननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यनिराकरणस्यापि प्रमाणलक्षणासिद्धत्वादिति सिद्धस्य वेदप्रामाण्यस्याक्षेपे न कश्चिद्दोषः। नन्वनधिगतार्थत्वलक्षणं वेदप्रामाण्यं तदैवाक्षेप्यं स्यात् । यदि सिद्धप्रमाणभावानां वेदवाक्यानामनधिगतार्थत्वपर्यवसानविरोधी क्वचिदपि वाक्यस्वारस्यानुरोधी स्यात् । त्रेधा तण्डुलान्विभजेदित्यादिषु तत्तत्स्वारस्योपस्थितानप्यन्यकृतप्राप्तिमतोऽर्थान्परित्यज्य लक्षणया प्रत्यक्षविध्यन्तरद्वारा कल्प्यविध्यन्तरद्वारा वाऽनधिगत एवार्थे आक्षेपपर्यवसानस्याङ्गीकृतत्वादिति चेन्न । अयमात्मा ब्रह्म एकमेवाद्वितीयमित्यादिवाक्यस्वारस्यानुरोधस्यैव सिद्धप्रमाणभावानां वेदवाक्यानामनधिगतार्थपर्यवसानविरोधिनः सत्त्वात् । त्रेधा तण्डुलान्विभजेदित्यादिषु स्वरसो-

पस्थितान्यप्राप्तार्थं परित्यज्य लक्षणादिनाऽनधिगतार्थपर्यवसानाङ्गीकारेऽपि प्रकृते तदाच्छादनेन पूर्वपक्षे प्रवृत्त्युपपत्तेः। न हि सर्वन्यायसामञ्जस्येन पूर्वपक्षप्रवृत्तिः। सिद्धान्तानुत्थानप्रसङ्गात्। किन्तु किञ्चिन्न्यायसामञ्जस्येनेति न किञ्चिदनुपपन्नम्। यद्वाऽस्मन्मते ब्रह्मतर्कसिद्धं वेदप्रामाण्यं नानधिगतार्थत्वरूपम्। अनधिगतार्थगन्तृ प्रमाणमिति लक्षणस्यास्मदीयैर्दूषितत्वात्। द्वितीयादिबुद्धिप्रामाण्याङ्गीकाराच्च। अत एवोक्तम्। बहुप्रमाणसंवादश्च दार्ढ्यहेतुरिति किन्तु याथार्थ्यमात्रम्। तच्चाधिगतविषयत्वेऽप्युपपन्नम्। न च शब्दस्यानधिगतार्थत्वमावश्यकम्। सन्दिग्धविपर्यस्तान्यतरं प्रत्येव तस्य सार्थकत्वादिति युक्तम्। तस्य पुरुषप्रयोजनपर्यवसायित्वरूपप्रामाण्यप्रयोजकतया सर्वप्रमाणसाधारणप्रमापकत्वरूपप्रामाण्यं प्रत्यप्रयोजकत्वात्। तादृशप्रामाण्यस्य पारिभाषिकत्वाच्च। न चैवमर्थेऽनुपलब्धे न प्रामाण्यमिति सूत्रविरोधः। तथा सौत्रोक्तेः प्रकृतधर्मविषयत्वेनाप्युपपन्नतयाऽसार्वत्रिकत्वात्। न चैवमपि निर्दोषःशब्द आगम इति त्वदुक्तिविरोधः। तत्र ज्ञातज्ञापकत्वस्यापि शब्ददोषत्वेन परिगणनादिति वाच्यम्। तत्र तत्परिगणनस्य पुरुषप्रयोजनपर्यवसायित्वरूपप्रामाण्याभिप्रायत्वादिति न कश्चिद्दोषः। एतेन तस्माद्वेदान्तानां ब्रह्मतर्कसिद्धप्रामाण्याविघाताय निर्विशेषजीवविषयत्वेऽपि वाऽनाधिगतविषयत्वमद्वैतिवत्समर्थनीयं तद्विलक्षणसगुणविषयत्वं चाङ्गीकरणीयमित्युभयथाऽपि न निर्विषयत्वशङ्कावकाश इत्युपसंहारोऽपि निरस्तः। उक्तरीत्या वेदप्रामाण्याक्षेपोपपत्तेः। अद्वैतिमते वेदान्तानामनधिगतविषयत्वस्य शक्रेणापि समर्थयितुमशक्यत्वाच्च। अत एवाभेदावलम्बनेन पूर्वपक्षप्रवृत्तौ भेदावलम्बनेन सिद्धान्तो भगवत्पादैरुक्तः। तस्माद्वे-

दान्तानामहन्धीसिद्धं निर्विशेषजीवस्वरूपप्रतिपादनपरत्वमापाद्य पूर्वपक्षप्रवृत्तौ न काऽप्यनुपपत्तिः । ननु तथाऽपि त्वन्मते वेदान्तानां निर्विशेषजीवस्वरूपप्रतिपादकत्वमापाद्य पूर्वपक्षप्रवृत्तिर्नोपपद्यते । तथा हि । इत्थं हि तव मतं सुखादिकं साक्षिवेद्यम् । साक्षी च सर्वप्रमाणाधिको नित्यत्वेनाप्रामाण्यहेतुदोषजन्यत्वाभावात् । इदं च साक्षिणो बलवत्त्वं तत्प्रमाणमीमांसारूपे ब्रह्मतर्क एव सिद्धम् । अतोऽत्र साक्ष्यनुभवविरुद्धवेदान्तानां सुखदुःखादिबन्धरहितनिर्विशेषजीवस्वरूपमात्रपरत्वमपेक्ष्य पूर्वपक्षप्रवर्तनं न युज्यते । किञ्च त्वदभिमतोपक्रमादिबलाबलानुसारी सर्ववेदान्तानामर्थश्च त्वन्मते न्यायानुसन्धानरूपविचारात्प्रागेवावगन्तव्यः । तदेव च श्रवणम् । तच्च यावदज्ञाननिवृत्त्येकस्मादेव गुरोः तदुत्तमम् । गुरुलाभे बहुभ्यो गुरुभ्यो वा सम्यगावर्तनीयम् । तथा च सकलवेदवाक्यानां जीवभिन्नसगुणब्रह्मपरत्वमेव बोधयतां स्वाप्तानां गुरूणां सकाशाद्बहुधा वर्तितश्रवणलब्धसकलवाक्यार्थावधारणो मनने प्रवर्तमानः शिष्यः सर्ववेदवाक्यानां निर्विशेषजीवचैतन्यमात्रमेवार्थ इति कथमाशङ्केत । शिष्यस्य प्रागवगतार्थेन प्रतिबद्धुमशक्यतयोदेतुं योग्या शङ्कैव हि वादकथारूपे शास्त्रे पूर्वपक्षो नामेति । मैवम् । सर्ववेदानां साक्ष्यनुभवासिद्धसुखदुःखाद्यतिरिक्तविशेषशून्यजीवपरत्वापादनेनैव पूर्वपक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमात् । आकरेष्वेवमेव निर्विशेषशब्दार्थस्याभ्युपगन्तव्यत्वाच्च । न चैवमद्वैतरीत्येति चन्द्रिकोक्तिविरोधः । वेदान्तानामहन्धीसिद्धप्रत्यगात्ममात्रपरत्वाश्रयणेनापि तद्रीत्यङ्गीकारोपपत्तेः । सर्वांशेनापि तद्रीत्यनभ्युपगमाच्च । किञ्च श्रवणस्य बहुधा वृत्तत्वेऽपि श्रवणकाले न्यायानुसन्धानाभावेन निर्विचिकित्सज्ञानानुदयेऽज्ञानमात्रविरोधिज्ञानोदये च संशयस्यावर्जनीयतया तद्विधूननार्थं मननरूपविचारं

प्रवृत्तिरुपपद्यते । न्यायं विना शतवारमुपदिष्टेऽपि संशयदर्शनात् । श्रवणात्पूर्वं धर्मिज्ञानाभावेन संशयानुदये संशयधर्मिज्ञानरूपस्य श्रवणस्याज्ञानमात्रविरोधित्वावश्यम्भावाच्च । न च साङ्गाध्ययनकाल एवापातधर्मिज्ञानं वृत्तमिति न त्वदभिमतं श्रवणमङ्गीकार्यमिति वाच्यम् । साङ्गाध्ययनेनापि तत्तद्वेदैः पदवर्णस्वरादिना ब्रह्मापातप्रतीत्यनुदयेन तदर्थमस्मदभिमतस्य श्रवणस्यावश्यकत्वात् । तदुक्तं न्यायामृते । न हि कर्मकाण्डादिना ब्रह्मकाण्डेऽप्यवान्तरकारणादिवाक्येन पदवर्णस्वरादिनाऽऽपाततोऽपि ब्रह्मधीरस्तीति श्रवणेऽपि न्यायप्रवेशे मननवैयर्थ्यं स्यादित्यन्यत्र विस्तरः । तस्मादस्मन्मते पूर्वपक्षप्रवृत्तौ न काऽप्यनुपपत्तिः । ननु तथाऽपि त्वन्मते पूर्वपक्षोऽनुपपन्नः । तथा हि सर्ववेदान्तवाक्यानां निर्विशेषजीवस्वरूपपरत्वं प्रबलन्यायैः प्रतिष्ठापयच्छास्त्रं पूर्वपक्षिणाऽङ्गीक्रियते न वा । न चेत्प्रत्यक्षादिविरुद्धं सविशेषत्वादिविषयानेकावान्तरवाक्यकृतान्तःकलहप्रतिरुद्धं च तेषां तत्परत्वं न सिध्येदिति तत्सिद्धिसापेक्षानारम्भपूर्वपक्षोत्थानं न स्यात् । अङ्गीक्रियते चेत् तदारम्भमपेक्ष्य विषयाभावेन तदनारम्भः समर्थित इति व्याघातः स्यादिति चेत् । अत्र केचिदाहुः । अयमात्मा ब्रह्म केवलो निर्गुणश्चेत्यादिवाक्यजन्यप्रतीतिमात्रावलम्बनेनायं पूर्वपक्षो न तु तत्परत्वप्रतिपादनपरन्यायोपेतवाक्यजन्यज्ञानावलम्बनेनेति। तन्न। ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिभेदसविशेषवाक्यानामपि सत्त्वेन प्रबलन्यायाभावे संशयस्यैव तदवस्थितत्वात् । पूर्वपक्षस्यापि निर्णयरूपत्वात्संशयोत्तरनिर्णयस्य च न्यायसाध्यत्वात् । एतावांस्तु विशेषः । भ्रमरूपो निर्णयः पूर्वपक्षः प्रमारूपो निर्णयस्सिद्धान्त इति । केचित्तु वेदान्तानामखण्डचिन्मात्रपरत्वादिति न पूर्वपक्ष्यभिमतो हेतुः । येनासिद्धिशङ्का-

यां न्यायैः प्रतिष्ठापयच्छास्त्रमिष्येत किन्तु वेदान्तैरात्मैकत्वप्रतीते-स्तस्य चात्मनः प्रत्यक्षसिद्धत्वात्प्रतीतिमात्रं च परस्यापि सम्मत-मिति न शास्त्रापेक्षाप्रयुक्तव्याघातावकाशप्रसङ्गः। एतदेवाभिप्रेत्य चन्द्रिकायां कर्मकाण्डस्य कर्मपरत्वादित्युक्त्वा वेदान्तैश्चोपक्रमादि-भिरद्वैतरीत्याऽखण्डप्रत्यगात्ममात्रप्रत्ययनादित्युक्तम्। न च तत्रो-पक्रमादिभिरित्युक्त्या वेदान्तानां तत्परत्वं हेतुतयोक्तमित्यवसी-यत इति वाच्यम्। उपक्रमादिभिरित्युक्तेर्वेदान्तेषु बहुशस्तत्प्रतीते-रित्येवमर्थपरत्वात्। यद्वा वेदान्तानामखण्डप्रत्यगात्ममात्रप्रत्याय-कत्वस्याद्वैतिभिरङ्गीकारादिति हेतुः। अत्र च नासिद्धिशङ्केति न व्याघातप्रसङ्गः। अत एव चन्द्रिकायामुपक्रमोपसंहारादि-भिरद्वैतिरीत्येत्युक्तमित्याहुः। तन्न। वेदान्तैरात्मैकत्वप्रतीतिव-द्भिन्नात्मत्वप्रतीतेरपि सत्त्वेन तथाविधप्रतीतिमात्रस्य पूर्वपक्षहेतु-त्वात्। अधिकरणाङ्गभूतस्वारसिकशिष्यसंशयस्य तादृशप्रती-त्यतिरिक्तप्रबलन्यायेनैव निरसनीयत्वाच्च। अत एव वेदान्ता-नामखण्डप्रत्यगात्मप्रत्यायकत्वस्याद्वैतिभिरङ्गीकारादिति हेतुरि-ति पक्षोऽपि निरस्तः। उक्तहेतुनाऽधिकरणाङ्गभूतस्वारसिक-शिष्यसंशयस्यानिरासात्। व्यधिकरणत्वात्तादृशहेतोरप्युपक्र-मादिजन्याखण्डप्रत्यगात्मपरत्वाविषयशिष्यावधारणगर्भत्वे च सु-स्थो व्याघातः। केचित्तु पूर्वपक्षे वेदान्तानामखण्डजीवस्वरूप-मात्रपरत्वसिद्धौ नोपक्रमादिन्यायोपजीवनं,येन व्याघातः स्यात्। किन्तु लाघवेन वेदान्तानामखण्डजीवस्वरूमात्रपरत्वं, तदतिरि-क्तपरत्वे गौरवादिति न्यायमात्रोपजीवनम्। न चैवमुपक्र-मादिभिरिति चन्द्रिकोक्तिविरोधः। तत्र तद्गुणसंविज्ञानादि-बहुव्रीहिणोक्तलाघवादिन्यायस्यैव पूर्वपक्षहेतुत्वेन विवक्षित-त्वात्। किञ्चिन्न्यायमपेक्ष्य विचाराक्षेपेऽपि वर्तिष्यमाणसकल-

न्यायापेक्षाभावेन व्याहतिदोषाप्रसराच्च । न हि कश्चन न्यायमप्रदर्श्य पूर्वपक्षप्रवृत्तिः सम्भवति । न्यायाभावे निर्णयरूपपूर्वपक्षस्यानुदयात् । अन्यथा मीमांसाधिकरणपूर्वपक्षोऽपि व्याहतः स्यात् । तत्रापि धर्मविचारशास्त्रं नारम्भणीयम् । वेदस्यार्थविवक्षाग्राहकप्रमाणाभावादिति पूर्वपक्षेऽर्थज्ञानपर्यन्तोऽध्ययनविधिरेव तत्र प्रमाणमिति शङ्किते तस्य दृष्टफलरूपार्थज्ञानार्थत्वे वैयर्थ्यप्रसङ्गेन सर्वापेक्षितस्वर्गार्थत्वेऽध्ययनविध्युपात्तस्वाध्यायस्याविवक्षितार्थत्वे च पूर्वपक्षिणोपपादनीयस्य विश्वजिन्न्यायस्य विषनिर्हरणादिमन्त्रवदन्यार्थं नीयमानत्वरूपन्यायस्य चोपजीव्यत्वात् । अत एव ब्रह्मविचारशास्त्रं नारम्भणीयम् । तद्विषयस्याहन्धीसिद्धत्वादिति वाचस्पतिपूर्वपक्षे प्रत्यगात्मन इदानीमहमिति प्रकाशमानं रूपमध्यासपरिनिष्पन्नम् । तदिह न विचार्यं किन्तु संसारदशायामनाविर्भूतं निर्विशेषं तस्य तात्त्विकं रूपमस्तीति श्रुतिप्रसिद्धम् । तद्विचारार्थं शास्त्रारम्भ इति शङ्कावारणायेदं शास्त्रं नारम्भणीयम् । तद्विषयत्वाभिमतप्रत्यग्ब्रह्मैक्यस्यासिद्धत्वादिति विवरणकारपूर्वपक्षे च प्रत्यग्ब्रह्मैक्यं नासिद्धं तत्साधकश्रुतिसद्भावादिति शङ्कावारणाय चैक्यैव प्रत्यक्षादिविरोधयुक्त्या श्रुतीनामन्यपरत्वापादनान्न व्याहतिरिति त्वयेष्यते । तथा च किञ्चिन्न्यायापेक्षायामपि सकलन्यायानपेक्षणान्न व्याहतिदोषप्रसङ्ग इत्याहुः ॥ छ ॥ यद्वा ब्रह्मविचारशास्त्रं नारम्भणीयम् । निर्विषयत्वात् । न तावद्विषयत्वेनाभिमतं ब्रह्म जीवाद्भिन्नम् । मानाभावात् । कर्मकाण्डवद्ब्रह्मकाण्डस्य कार्यपरत्वाज्जीवस्य च निश्चितत्वादिति पूर्वपक्षे न व्याहतिदोषप्रसरः । ननु चन्द्रिकायामिमं पक्षं केचित्तु वेदमात्रस्य कार्यपरत्वान्न जीवादन्यद्ब्रह्मास्ति जीवस्तु असन्दिग्ध

इति पूर्वपक्ष इत्याहुरित्यादिनाऽनूद्य तन्न प्राभाकररीत्या पूर्वपक्षकरणे न्यायविवरणे आत्मनः स्वप्रकाशत्वोक्त्ययोगाज्जीवस्य देहादिभिन्नत्वेन विचार्यत्वसम्भवेन शास्त्रानारम्भासिद्धेश्चेत्यादिनाऽस्य दूषितत्वान्नैवं व्याहतिदोषपरिहार इति चेन्न। प्रौढिवादेन तत्र तथा तद्दूषणप्रवृत्त्युपपत्तेः। आत्मनः स्वप्रकाशत्वेऽपि सकलवेदस्य कार्यपरत्वमात्रे प्राभाकररीत्याश्रयणेन न्यायविवरणोक्तात्मस्वप्रकाशत्वोक्तिविरोधाभावात्। जीवे देहादिभिन्नस्यापि प्रत्यक्षसिद्धत्वेन ताद्रूप्येणापि तस्य विचार्यत्वानापत्तेश्च। न च तस्य नित्यत्वादिना विचार्यत्वं कर्मसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्यैव तत्सिद्ध्या तदर्थमपि वेदान्तवाक्यविशेषविचारानावश्यकत्वात्। तद्विचारावश्यकत्वेऽपि सिद्धान्त्यभिमततावद्विचारारम्भासिद्धेश्च। न ह्यत्र किञ्चिद्वाक्यविचार आक्षिप्यते। किन्तु सिद्धान्त्यभिमतः सर्वोऽपि वेदविचार इति न कश्चिद्दोषः। न चैकस्मिन्नधिकरणेऽनेकपूर्वपक्षाश्रयणं दोषः। पूर्वतन्त्रेऽप्येकस्मिन्नधिकरणेऽनेकपूर्वपक्षाश्रयणात्। चन्द्रिकायां प्रथमाधिकरण एव सुधायां त्वनुव्याख्याने सिद्धे व्युत्पत्त्यादेरतःशब्दार्थत्वेनोक्तत्वात्तद्व्यावर्त्यपूर्वपक्षे कार्ये व्युत्पत्तिरुक्ता। इह तु टीकायां न्यायविवरणोक्तब्रह्मशब्दव्यावर्त्यपूर्वपक्ष उच्यत इति नेह सा वक्तव्येति टीकासुधयोः पूर्वपक्षभेदावलम्बनेन प्रवृत्तिरित्युक्तत्वाच्च। न चोक्तपूर्वपक्षव्यावर्तकन्यायाभावः। अतःशब्दादेरेव तत्सूचकत्वादिति। यद्वा ब्रह्मविचारशास्त्रं नारम्भणीयम्। सिद्धपरवेदान्तानामव्युत्पन्नत्वेनोषरप्रायत्वात्कार्यपरेष्वेव व्युत्पत्तिग्रहादित्यनुव्याख्यानोक्तरीत्या पूर्वपक्षप्रवृत्तौ न व्याहतिदोषप्रसङ्गः। अत्र पक्षे वाक्यार्थविचारस्यैवाभावात्। नन्वत्र पक्षे व्याहतिर्दुर्वारा। तथा हि। ब्रह्मप्रतीत्यभावे ब्रह्मवि-

चारशास्त्रं नारम्भणीयमित्युक्त्यनुपपत्तिः। तत्सत्त्वे च वेदान्तानामूषरप्रायत्वोक्तिविरोधः। अन्यस्य ब्रह्मप्रत्यायकस्याभावादिति चेन्न। प्रतिवाद्यभिमतब्रह्मसिद्धिमादाय ब्रह्मविचारशास्त्रं नारम्भणीयमित्युक्त्युपपत्तेर्न व्याहतिदोष इति। वस्तुतस्तु सर्ववेदान्तानां निर्विशेषाखण्डजीवस्वरूपपरत्वव्युत्पादकमद्वैतिमतानुसारिशास्त्रमाक्षेप्याद्ब्रह्ममीमांसारूपशास्त्रादन्यदेवेति न व्याहतिदोषप्रसङ्गः। अत एव चन्द्रिकायामद्वैतरीत्येत्युक्तम्। न हि वर्तिष्यमाणं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं वेदान्तानामखण्डजीवस्वरूपपरत्वमुपपादयितुं प्रवृत्तम्। तत्र तस्यासामर्थ्यात्किन्त्वानन्दमयादिशब्दा ब्रह्मपरा वा ब्रह्मणोऽर्थान्तरपरा वेत्यादिरूपेणैव प्रवृत्तम्। तत्र सिद्धान्त्यभिमतब्रह्माङ्गीकारेणैव तत्तद्वाक्यानां जीवादिपरत्वेन पूर्वपक्षकरणात्। अत्र सिद्धान्त्यभिमतब्रह्माक्षेपेणैव पूर्वपक्षप्रवृत्तेश्च। ननु शास्त्रान्तरस्यापि ब्रह्ममीमांसाशास्त्रवत्स्वप्रकाशाखण्डजीवस्वरूपमात्राविषयत्वे ब्रह्ममीमांसाशास्त्रमेव तदस्तु। किमासिद्धशास्त्रान्तरपरिकल्पनया। तथा च व्याहतिदोषतादवस्थ्यम्। किञ्च शास्त्रान्तरमपि नारभ्येत। वर्तिष्यमाणशास्त्रवत्तस्यापि स्वप्रकाशजीवविषयत्वात्। सिद्धविषयत्वेऽपि तस्यारभ्यत्वे किमनेनापराद्धमिति चेन्न। श्रुतितन्मीमांसारूपशास्त्रयोः स्वप्रकाशाखण्डजीवस्वरूपपरत्वप्रतिपादकशास्त्रान्तरस्य स्वप्रकाशजीवाविषयकत्वानिर्धारणफलकत्वानभ्युपगमात्। तयोः स्वप्रकाशाखण्डजीवस्वरूपस्यैव तन्निर्धारणीयत्वाभ्युपगमाच्च। न च तस्येव ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्यापि तदेव विषयो न तु स्वप्रकाशजीव इति युक्तम्। सिद्धान्तिना तथाऽनभ्युपगमात्। वेदान्तानामनुवादकत्वापरिहाराच्च। तस्मादाक्षेप्याक्षेपकशास्त्रयोर्भिन्नविषयत्वेन न व्याहतिदोषप्रसरः। यद्वा स्वप्रकाशस्य विषयत्वासम्भवयु-

क्त्याऽनारम्भपूर्वपक्षो न क्रियते । किन्तु वेदान्तानां स्वप्रकाशचिन्मात्रपरत्वव्यवस्थापकं तावच्छास्त्रमस्ति । इदमपि तथाभूतं चेत्तेन गतार्थम् । सगुणब्रह्मपरत्वव्यवस्थापकं चेत्तेन बाधितार्थमित्युभयथाऽपि तदपहृतविषयत्वादनारभ्यमिदं शास्त्रमित्यतो न व्याघातः । नन्वेवं पूर्वपक्षे जीवस्य स्वप्रकाशत्वेनासन्दिग्धत्वं न वक्तव्यं स्यात् । अनुपयोगाद्विरुद्धत्वाच्चेति चेन्न । जीवनिर्विशेषत्वोक्तेःपूर्वोक्तपक्षान्तराभिप्रायत्वेनात्र पक्षे जीवासन्दिग्धत्वस्यावक्तव्यतया विरोधाभावात् । एतेन कणभुगादिशास्त्रेणाप्यपहृतविषयतयाऽनारम्भे शङ्कितुं शक्ये निर्विशेषशास्त्र एव तव पक्षपात इति निरस्तम् । एतच्छङ्काया अशोकवनिकान्यायत्वादित्यास्तां तावत् ॥छ॥ ननु स्वप्रकाशस्यापि जीवस्य शास्त्रविषयत्वे न काऽप्यनुपपत्तिः । स्वप्रकाशस्यापि तस्य न जानामीत्यविद्यावृतत्वानुभवात् । त्वयाऽपि सत्यस्यानादेर्जीवाश्रितस्य तं प्रति तदानन्दादिकं ब्रह्मतत्स्वरूपतद्गुणादिकं चावृतो मायाऽविद्याप्रकृत्यादिशब्दवाच्यस्य द्रव्यरूपस्य ज्ञानविरोधिनो भावरूपाज्ञानस्या "नादिमायया सुप्तो" "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति" रित्यादिश्रुतिप्रतिपन्नस्यापीष्यमाणत्वात्। तस्यानादित्वेन स्वोपादानगतोत्तरावस्थारूपनिवृत्त्यसम्भवेऽपि प्रमाणसत्त्वानिवर्तकोपनिपातबलात्स्वरूपप्रध्वंसरूपनिवृत्त्यभ्युपगमाच्च । पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगादित्यधिकरणे त्वयाऽस्यार्थस्य प्रतिपादनाच्च तदनिर्वाच्यत्वादिकं परं नेष्यते । न च सिद्धान्ते जीवतदानन्दयोरभेदेऽपि गुणगुणिभावनिर्वाहकस्य भेदप्रतिनिधेर्विशेषस्याङ्गीकारेण स्वप्रकाशजीवस्वरूपानावरणेऽपि तत्स्वरूपभूतानन्दस्य युक्तमावरणम् । अखण्डजीवपक्षे जीवतदानन्दयोर्विशेषाभावेन स्वप्रकाशमानस्या-

प्रकाशमानत्वं न युक्तं विरोधादिति वाच्यम्। अखण्डजीवपक्षेऽविद्यामहिम्ना तदुपपत्तेः। सा ह्यघटितघटनापटीयसी ब्रह्मणः शक्तिः। प्रत्युत सविशेषाभेदपक्ष एव विरोधो दुष्परिहरः। विशेषस्य जीवस्वरूपत्वाभ्युपगमेन तत्परिहारायोगात्। किञ्च जीवस्य ब्रह्मणः सकाशान्मुख्यो भेदः सन्नपि ब्रह्मदर्शनं यदा निरोद्धुं न शक्नोति तदा जीवस्य स्वानन्दा(ब्रह्मणस्सकाशात् इति पाठान्तरं) द्विशेषो भेदप्रतिनिधिस्तद्दर्शनं निरोद्धुं न शक्नोतीति किमु वक्तव्यम्। युक्तं चातीतानागतपदार्थानां तत्तत्कालानामव्याकृताकाशस्य तदंशानां व्यवहितानां प्राच्यादिदिशां मनसः परमाणूनां च साक्षिविषयत्वमातिष्ठमानस्य तव ब्रह्मणोऽपि तद्विषयत्वम्। विशेषहेत्वभावात्। अन्यथा तेषामपि त्वन्मते साक्षिविषयत्वाभावापातात्। एवञ्च ब्रह्मणस्तद्गुणानां च प्रकाशमानत्वेऽपि त्वयाऽस्य शास्त्रस्य निर्विषयतापरिहारायाप्रकाशमानत्वमविद्यामहिम्नोपपादनीयम्। उपपादितं च तथैव न्यायसुधायाम्। यद्यपि जीवचैतन्यं ब्रह्म स्वधर्मप्रकाशात्मकं तथाऽपि परमेश्वराचिन्त्याद्भुतशक्त्युपबृंहितानाद्यविद्यावशान्न तथा संसारे प्रकाशत इति। न च प्रकाशमानस्याप्रकाशमानत्वमसिद्धं। त्वदुक्तोऽर्थः क इति न जाने। दूरे जलमिवावभासमानं किमिति न जानामीति शब्दतः प्रत्यक्षतश्चावगतमप्यर्थं साकल्येनानूद्य तत्रैव प्रश्नस्याज्ञानानुभवस्य च प्रसिद्धत्वात्। तस्मान्निर्विशेषाखण्डजीवस्वरूपस्यापि त्वद्रीत्याऽनधिगतत्वेन विचार्यत्वं युक्तमिति न पूर्वपक्षोत्थानम्। एवमपि यदि तस्य शास्त्रविषयत्वं नानुमनुषे तदा सगुणविषयतयैव शास्त्रारम्भः स्यात्। न च सर्ववेदान्तानामद्वैतदर्शितन्यायैरखण्डजीवपरत्वात्सगुणे ब्रह्मणि मानाभावः। अद्वैतिभिरेव महातात्पर्येण निर्वि-

शेषतया प्रवृत्तवेदान्तानां मध्ये केषाञ्चिद्वाक्यानां ब्रह्मोपासनाविधिपरत्वस्य ब्रह्मणस्तदुपासनाविषयगुणत्वप्रतिपादकत्वस्य चाङ्गीकृतत्वात्। अद्वैतिरीत्यैव पूर्वपक्षप्रवृत्तिरिति त्वयैवोक्तत्वाच्चेति। नैतद्युक्तम्। पूर्वपक्षदशायामस्मत्प्रतिबन्द्या शास्त्रारम्भोपपादनस्य त्वया कर्तुमनुचितत्वात्। यदि मया त्वन्मते शास्त्रानारम्भणीयतोपपाद्यते तदैव परं त्वया मां प्रति प्रतिबन्द्यैतदारम्भसमर्थनं कर्तुमुचितम्। अस्मन्मते पूर्वपक्षिणा कियदंशेन त्वद्रीतिमवलम्ब्य शास्त्रानारम्भणीयत्वोपादनात्। न हि पूर्वपक्षिणं प्रत्यस्मत्प्रतिबन्द्या किञ्चित्प्रयोजनम्। तस्मादस्मत्पूर्वपक्षिणं प्रति का चात्रानुपपत्तिरित्यादिकमकाण्डताण्डवायितम्। ननु परेण स्वकीयाधिकरणपूर्वपक्षदर्शनव्याजेनाद्वैतवाद एव शास्त्रारम्भणदूषणस्य प्रदर्शितत्वात्प्रतिबन्द्या तत्समाधानं मया कृतमिति का वाऽत्रानुपपत्तिरित्यादिकं नाकाण्डताण्डवमिति चेदस्तु तावदेवम्। तथाऽपि न प्रतिबन्द्यवकाशः। तथा हि। न तावत्त्वन्मत इवास्मन्मते जीवानन्दावरणानुपपत्तिः। जीवतदानन्दयोरभेदेऽपि गुणगुणिभावनिर्वाहकस्य भेदप्रतिनिधेर्विशेषस्य सत्त्वेन जीवस्वरूपानावरणेऽपि तदानन्दावरणोपपत्तेः। न हि विशेषस्य जीवस्वरूपत्वेन तेन कथं तदप्रकाशोपपादनमिति युक्तम्। भेदकार्यनिर्वाहकत्वेनागच्छतस्तस्य जीवस्वरूपत्वकल्पनस्यानवस्थितिभिया पश्चाद्भावित्वेन कथन्तानवकाशात्। धर्मिग्राहकमानेन तस्य ताद्रूप्येणैव सिद्ध्यभ्युपगमात्। न च त्वदभिमतविशेषस्य निर्विशेषाखण्डब्रह्मवादाविरोधितया तत्पक्षेऽप्यावरणं युक्तमिति वाच्यम्। तथाऽभ्युपगमे विवादपर्यवसानात्। परेणाविद्याया एवावरकत्वाभ्युपगमाच्च। न चाविद्याऽपि तदावरणं त्वया ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधाभ्युपगमादविद्यायाः स्वप्रकाशब्रह्मा-

वरणे च न कदाऽपि तन्निवृत्तिः स्यात्। यथाऽऽहुः। ज्ञानरूपं परं ब्रह्म तन्निवृत्त्यर्थं मृषात्मकम् ॥ अज्ञानं चेत्तिरस्कुर्यात् कः प्रभुस्तन्निवर्तने ॥ इति । न च वृत्तिरेव तन्निवर्तिका स्वरूपज्ञानं तु तत्साधकमिति युक्तम् । वृत्तेर्जडत्वेन तन्निवर्तकत्वायोगात् । न चाज्ञानसाधकमेव स्वरूपचैतन्यं वृत्त्युपहितं सदज्ञानं निवर्तयतीति युक्तम् । एवंविधकल्पनायां प्रमाणाभावात् । ब्रह्मणः सर्वप्रत्ययवेद्यत्वाभ्युपगमेन घटादिविषयकवृत्त्युपहितचैतन्येन ब्रह्मावरकाज्ञाननिवृत्त्यापाताच्च । न च तस्य विशिष्टविषयतया तेन निर्विशेषब्रह्मावरकाज्ञानानिवृत्तिरिति वाच्यम्। विशिष्टविषयकज्ञानेन विशेष्याज्ञाननिवृत्तेरवश्यम्भावात् । अन्यथा दण्डीपुरुष इति ज्ञानेन देवदत्ताज्ञानानिवृत्तिप्रसङ्गात् । न च शास्त्रबलाद्वेदान्तश्रवणादिजन्यवृत्त्युपहितात्मज्ञानमेवाज्ञाननिवर्तकमिति वाच्यम् । घटाज्ञानानिवृत्तिप्रसङ्गात् । घटादिविषयकज्ञानस्य श्रवणाद्यजन्यत्वात्। न च शास्त्रबलेन ब्रह्मज्ञाननिवृत्तौ तथा नियमः । दृष्टानुसारेण कल्पयतस्तवमते शास्त्रस्याननुसरणीयत्वात्। किञ्चास्मन्मते जीवस्य स्वानन्देश्वरतद्गुणाद्यावरकमज्ञानं युक्तम्। न तु त्वन्मते । "तुरीयं तत्सर्वदृक् सदा, यः सर्वज्ञः सर्वविदि"त्यादिश्रुत्या ब्रह्मणः सदा सर्वविषयकापरोक्षवत्त्वावेदनेन तस्य स्वं प्रति स्वरूपाद्यावरकाज्ञानायोगात् । तदुक्तं भगवत्पादैः । पुङ्क्तमेव हि तम इति । अज्ञताखिलसंवत्तुर्घटते न कुतश्चनेति । तस्मान्निर्विशेषाभेदपक्षे प्रकाशमानस्याप्रकाशमानत्वमयुक्तम् । न चैवं त्वदुक्तोऽर्थः क इति न जानामि दूरे जलमिवावभासमानं किमिति न जानामीत्यवगतेऽप्यर्थे प्रश्नाज्ञानयोरनुभवेन विरोधाभाव इति वाच्यम् । तत्र सामान्यतो ज्ञातत्वेऽपि प्रश्नाज्ञानयोर्विशेषविषयत्वेनैकविषयत्वासम्प्रतिपत्तेः।

न च विशेषस्याज्ञातत्वेन प्रश्नविषयस्याज्ञातत्वेन प्रश्नविषयस्याज्ञानावच्छेदकतयाऽनुवादस्य चायोगः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशेषप्रश्ने सामान्यज्ञानमेव तन्त्रम्। विशेषाज्ञानानुभवे च सामान्यमेवावच्छेदकमित्यङ्गीकारात्। न चैवं सामान्यविशेषभावस्य व्याप्यव्यापकभावातिरिक्तस्याभावेनाज्ञातधूमस्यापि ज्ञातवन्हिकस्य धूमप्रश्नप्रसङ्गः। धूमाज्ञानस्य वन्हिं न जानामीति वन्ह्यवच्छेदनानुभवप्रसङ्गश्चेति वाच्यम्। सामान्यविशेषभावस्य व्याप्यव्यापकभावातिरिक्तत्वात्। धूमवन्ह्योस्तथा व्यवहाराभावात्। तयोर्व्याप्यव्यापकभावापन्नधर्मावच्छिन्नत्वाच्च। न चैवं पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानानन्तरमज्ञातघटस्य पुंसो घटाज्ञानानुभवप्रसङ्गः। घटत्वस्य पृथिवीत्वव्याप्यत्वादिति वाच्यम्। इष्टत्वात्। न च घटस्याप्यवच्छेदकत्वेनोल्लेखप्रसङ्गः। यत्र यत्प्रकारकज्ञानं कारणं तद्धर्मावच्छिन्नस्यैव तत्रावच्छेदकत्वेन भानाङ्गीकारात्। एतेन व्याप्त्यादिप्रश्नस्य ज्ञातविषयत्वमावश्यकम्। अन्यथा पृच्छकस्य वन्ह्याद्यनुमानविलोपप्रसङ्गाद्व्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यकरणत्वप्रसङ्गाच्चेति निरस्तम्। व्याप्तिस्वरूपस्य ज्ञातत्वेऽपि प्रश्नस्य शब्दविशेषवाच्यरूपत्वाविषयत्वात्। तस्यापि ज्ञातत्वे प्रश्नासिद्धेश्च। एतेनास्मिञ्ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्र इत्यादिप्रश्नो व्याख्यातः। एवं दूरे जलमिवावभासमानं किमिति न जानामीत्यत्रापि न ज्ञातस्याज्ञानाविषयत्वम्। जलस्य प्रकाशमानत्वेऽपि प्रामाण्यसंशयसामग्र्यसमवहितार्थनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वेन तद्वत्त्वसंशयपर्यवसन्नप्रामाण्यसंशयोत्पत्तौ बाधकाभावात्। न च तद्वत्त्वनिश्चयदशायां ग्राह्यनिश्चयविरहघटितप्रामाण्यसंशयसामग्र्यसिद्धेति वाच्यम्। तदतिरिक्ततत्सामग्र्या एवोत्तेजकत्वस्वीकारात्। ज्ञानगतप्रामाण्यव्याप्यदर्शनविरहघटिततत्सामग्र्या

एवोत्तेजकत्वस्वीकाराच्च । एतेन जीवस्य ब्रह्मणः सकाशान्मुख्यो भेदः सन्नापि ब्रह्मदर्शनं यदा निरोद्धुं न शक्नोति तदा जीवस्य स्वानन्दादिविशेषो भेदप्रतिनिधिस्तद्दर्शनं निरोद्धुं न शक्नोतीति किमु वक्तव्यम् । तस्मादविद्याशक्तिमाहिम्नैव तदप्रकाश उपपादनीय इति निरस्तम् । विशेषस्यापि तदप्रकाशोपपादकत्वोपपादनाद्भेदस्यापि तदप्रकाशोपपादकत्वोपपत्तेश्च । न च भेदेऽपि ब्रह्मणोऽतीतादिवत्साक्षिप्रकाशविषयतया प्रकाशमानस्यैवाप्रकाशमानत्वं वाच्यमिति युक्तम् । अव्यक्तस्वभावस्य ब्रह्मणः साक्ष्यविषयत्वात् । न चैवं मोक्षेऽप्यप्रकाशापातः । प्रसादेन तद्व्यक्तिसम्भवात् । न चैवं साक्षिणो ब्रह्मणश्च सदातनत्वाद्विषयविषयिभावस्यापि तदुभयस्वरूपत्वाद्ब्रह्मणः कथं साक्ष्यविषयत्वमिति वाच्यम् । साक्षिब्रह्मणोर्विषयविषयिभावस्य शक्त्यात्मना स्थितत्वेऽपि व्यक्त्यात्मनाऽभावेनेदानीं ब्रह्माप्रकाशोपपत्तेः । न चैवं शक्तिव्यक्त्योर्भेदप्रसङ्गः । अन्यथा व्यक्तेः प्रतिबध्यत्वायोगात् । त्वया शक्तिव्यक्त्योरभेदाभ्युपगमाच्चेति वाच्यम् । अभेदेऽपि तयोर्विशेषबलेन प्रतिबध्यत्वोपपत्तेः । व्यक्तेरागन्तुकत्वेन भेदावश्यम्भावाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः । किञ्चास्मन्मतेऽज्ञानस्यावरकत्वं युक्तं सत्यत्वोपगमात् । न तु त्वन्मते मिथ्यात्वोपगमात् । न च कल्पितस्यावरकत्वं क्वचिद्दृष्टचरम् । न चावरके प्रविशता तदालोकं कल्पिस्यापि तमसः तदप्रकाशोपपादकत्वं दृष्टमिति वाच्यम् । प्रबलतेजोऽन्तरेण नायनरश्मीनामभिभूतत्वेन तत्र तदप्रकाशोपपत्तौ कल्पितेन तमसा तदुपपादनायोगादित्यास्तां तावत् । तस्माद्वेदान्तानां निर्विशेषाखण्डजीवाविषयत्वापादनेन पूर्वपक्षप्रवृत्तौ न कश्चिद्दोषः । एवं सिद्धान्तेऽपीति स्थितम् । नान्विदमनुपपन्नम् । सर्वेषां वेदान्तानां स-

जातीयविजातीयस्वगतभेदरहितनिर्विशेषजीवचैतन्यरूपे ब्रह्मणि तात्पर्यमाश्रित्य कृतस्य पूर्वपक्षस्य निरासाय सर्ववेदान्तप्रतिभट-त्वेन विचारविधिवाक्यगतस्य ब्रह्मशब्दस्य त्वया स्थापित-त्वात् । न चायं गुणपूर्तिनिमित्तस्सन्नपि सर्वानपि वेदान्ता-नुपक्रमादिदृढन्यायनिर्णीतादद्वैततात्पर्यात्प्रच्यावयितुं शक्तः । प्रत्युत स्वयमेव तद्गुणभूतत्वात्तदनुगुणमेवाद्वैतवाद्यभिमतात्रिवि-धपरिच्छेदराहित्यरूपमर्थमवलम्बेत । दर्शितश्चायं न्यायस्त्व-याऽपि न स्थानतोऽपीत्यधिकरणे । तत्र हि कार्यकारण-बद्धौ तावित्यादिश्रुतिवाक्याद्विश्वतैजसप्राज्ञादिरूपस्य भगवतो बद्धत्वादिदोषोऽस्तीत्याशङ्क्योक्तमनुव्याख्याने सर्वत्राशेष-दोषोज्झः पूर्णकल्याणचिद्गुणः । तद्विरुद्धं तु यत्तत्र मानं नैव क्वचिद्भवेत् । महातात्पर्यरोधेन कथं तन्मानमत्र तु इति ॥ तथा न्यायसुधायां चोक्तम् । सकलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानां परमेश्वरस्याशेषदोषविधुरत्वे समस्तगुणपरिपूर्णत्वे च यन्म-हातात्पर्यं तद्विरोधेन तद्वाक्यमत्र भगवतो दोषित्वे कथं मानं भवे-त् । दृष्टं हि निर्णीतमहावाक्यार्थविरुद्धस्य तदवान्तरवाक्यस्य तत्राप्रामाण्यं यथा स्वर्गप्रयोजनाग्निहोत्रपरमहावाक्यार्थविरु-द्धस्य यद्यमुष्मिंल्लोकेऽस्ति वा न वेत्यादेस्तदवान्तरवाक्यस्य। महा-वाक्यं हि प्रधानं अनन्यार्थत्वात्। अवान्तरवाक्यं त्वप्रधानं तद-र्थप्रतिपत्तिहेतुत्वादिति । तस्मादिहाद्वैतिदर्शितोपक्रमादिन्याये-भ्यः प्रबलतरैर्न्यायैः सर्ववेदान्तानां सगुणे ब्रह्मणि महातात्प-र्यं प्रसाध्यते चेदेवं कृतपूर्वपक्षनिरासो लभ्यते । न तु शब्द-शक्तिप्रदर्शनमात्रेणेति । अत्रोच्यते । गुणपूर्तिनिमित्तकब्रह्मश-ब्दस्यापि पूर्वपक्षनिरासकत्वं युक्तम् । अद्वैतिदर्शितोपक्रमादि-न्यायजातमवलम्ब्य पूर्वपक्षप्रवृत्तेरनभ्युपगमेन व्याहतिदोषाद्वा-

रसमये लाघवाख्यकिञ्चिन्न्यायमवलम्ब्य पूर्वपक्षप्रवृत्तेः प्रदाश-तत्वेन च तत्र तस्य प्रतिभटत्वोपपत्तेः। वेदान्तानामद्वैतपरत्व-व्यवस्थापकलाघवाख्यशुष्ककतिपयन्यायापेक्षया तेषां भेदपर-त्वव्यवस्थापकगुणपूर्तिनिमित्तकब्रह्मशब्दस्य श्रौतत्वेन सकल-वेदविचारविधायकविध्युद्देशगतत्वेन च प्रबलत्वात्। अत एव शास्त्रयोन्यधिकरणेक्षत्यधिकरणयोः कारणवाक्यानां तर्कमात्रे-णानुमानसाङ्ख्यस्मृतिप्राप्तपरमाणुप्रधानकारणानुवादित्वमिति पूर्वपक्षप्रतिभटत्वेन श्रौतमेवौपनिषदत्वेक्षणादिन्यायजातं त्वयाऽ-पि सिद्धान्तन्यायतयोपेयते। तत्रापि त्वया कारणवाक्यानामनु-मानसाङ्ख्यस्मृतिप्राप्तकारणानुवादित्वस्य तादृशानेकन्यायैः स-मर्थयितव्यत्वेनौपनिषदः पुरुषः, तदैक्षतेत्यादिशब्दानां कारण-वाक्यं प्रत्युपसर्जनतया च सिद्धान्तानुपपादकत्वस्य वक्तुं सुकरत्वात्। समर्थितं च त्वयाऽपि कारणवाक्यानामनेकन्यायै-रनुमानसाङ्ख्यस्मृतिप्राप्तकारणानुवादित्वं यानि वेदवाक्यानि सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रतिपादयन्तीत्यवो-चाम तानि प्रधानकारणत्वपक्षेऽपि योजयितुं शक्यन्त इति त्वया भाषितत्वात्। तस्मात्त्वन्मते यथा शास्त्रयोन्यधिकरणे-क्षत्यधिकरणसिद्धान्तोत्थानं तथाऽस्मन्मतेऽप्याद्याधिकरणसि-द्धान्तोत्थानमिति युक्तम्। तद्बद्धत्वादिवचनानां तु भगव-तोऽशेषदोषदूरत्वप्रतिपादकानेकश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणाद्यपेक्ष-या गुणत्वेन दुर्बलतया तत्प्रतिभटत्वं नास्तीति वैषम्यम्। किञ्च जीवातिरिक्ते ब्रह्मणि प्रमाणं नास्तीति प्रत्यवतिष्ठमानं पूर्वप-क्षिणं प्रति तत्प्रमाणतयोपन्यस्तं ब्रह्मपदं तस्याज्ञातस्य ज्ञापक-मुत्पत्तिवाक्यस्थानीयमिति तत्प्रतिपादितं गुणपूर्णत्वमुत्पत्तिशि-ष्टं, तेन जीवातिरिक्ते ब्रह्मणि सिद्धे सर्वैरपि वेदान्तैस्तत्र वर्ति-

तव्यमिति तत्प्रतिपादितानि निर्गुणत्वजीवाभिन्नत्वादीन्युत्पत्तिशिष्टानीत्युत्पत्तिशिष्टप्राबल्यमर्यादयाऽपि ब्रह्मपदस्य सर्ववेदान्तेभ्यः प्राबल्यम् । ननु भवेदेवं यदि तद्ब्रह्मेत्यत्रत्यब्रह्मपदं ब्रह्मरूपधर्मिणो ज्ञातस्य ज्ञापकं स्यात् । न चैवम् । तस्य यतो वेति यदुपबन्धबलेन जगत्कारणतया सह प्राप्तस्य धर्मिणोऽनुवादकत्वावगमात् । ततश्च सदेवेत्यादिकमेव तत्प्रापकं वक्तव्यम् । तत्र च सजातीयविजातीयस्वगतभेदनिषेधः स्वरसतः प्रतीयत इति स एवोत्पत्तिशिष्टो न तु गुणपूर्णत्वमिति विपरीतमेव बलाबलमिति चेन्न । यदाग्नेयादिवाक्यवद्यतो वेत्यादेर्विशिष्टविधित्वोपगमात् । न च प्रापकवाक्यान्तराभावात्तत्र विशिष्टविधित्वमत्र तु सदेवेत्यादिकं वाक्यान्तरं प्रापकमस्तीति वैषम्यमस्तीति वाच्यम् । वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् । तयोर्भिन्नशाखास्थत्वेनानुवादित्वोपपत्तेश्च । किञ्च सजातीयविजातीयस्वगतभेदनिषेध एवोत्पत्तिशिष्टो न तु गुणपूर्णत्वमित्ययुक्तम् । सदेवेत्यादिवाक्यस्य स्वव्याघातेन सजातीयविजातीयस्वगतभेदनिषेधकत्वायोगात् । आपातप्रतीतार्थपरत्वे मीमांसावैयर्थ्यात् । शब्दमात्रस्य स्वरसतः सविशेषप्रतीतिजनकत्वेन लक्षणाकल्पनोत्तरभावित्वदभिमतनिर्विशेषप्रतीतेः स्वारसिकत्वासिद्धेश्च । सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टं । अतत्त्वाच्च तदादानादात्मेति परमो हरिरित्यादिस्मृतिपर्यालोचनया स्वातन्त्र्यादिगुणस्यैव 'सदेव सोम्येदम्' 'आत्मा वेदमेक एवे' त्यादिभिः प्रतीतेश्च । ननु तथाऽपि नात्रोत्पत्तिशिष्टन्यायावतारः । उत्पत्तिशिष्टमपि हि न भूरिबाधाय प्रभवति । अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति देवतासम्बन्धेनोत्पत्तिवाक्यावगतस्य पशोर्हविष्ट्वस्य पशुं विशास्ति हृदयस्याववद्यतीत्यादिहृदयादिहविष्ट्वावगमकानेकवाक्यविरोधेन त्यक्तत्वा-

त् । ब्रह्मशब्दे बृहन्तो ह्यस्मिन्गुणा इति श्रुत्यन्तरसाहाय्यवत्पशोर्हविष्ट्वेऽपि जुष्टं देवानामिदमस्तु हव्यमिति तदुपाकरणमन्त्रसाहाय्यस्यापि सत्त्वात् । तथा च वधावदानवाक्यादिविरोधाद्यथा पशोर्हविष्ट्वं त्यक्तं तथा गुणपूर्णत्वमप्यनेकाद्वैतवाक्यविरोधात्त्यक्तव्यमेवेति। मैवम्। उत्पत्तिवाक्यावगतपशोर्हविष्ट्वे हृदयादिवाक्यानामानर्थक्यवद्ब्रह्मणो गुणपूर्तिमत्त्वे निर्विशेषाभेदवाक्यानामानर्थक्याभावेन वैषम्यात् । आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमित्यङ्गीकारात्। निर्विशेषवाक्यानामभेदवाक्यानां च हेयगुणविषयतया तदधीनत्वाद्यर्थतया च सार्थकत्वाच्च। किञ्च ब्रह्मपदस्य श्रुतिरूपतया निर्गुणत्वादिप्रतिपादकवाक्येभ्यः प्राबल्यम्। न च विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वमिति न्यायेन प्रथमोपस्थितिप्रयुक्तप्राबल्याद्बहुत्वप्रयुक्तप्राबल्यस्यैवाधिक्यमिति वाच्यम् । बहुत्वप्रयुक्तप्राबल्याच्छ्रुतित्वप्रयुक्तप्राबल्यस्य स्वभावप्रयुक्ततयाऽधिकत्वात् । अन्यथा लिङ्गबहुत्वस्य प्रत्यक्षबाधकत्वापत्तेः । भूयसां न्यायस्य गतेरुक्तत्वाच्च । किञ्च सौत्रब्रह्मशब्दसूचिताल्पगुणविषयकसाक्षिणाऽपि सिद्धान्ते भेदसाधनान्न कश्चिद्दोषः । तदुक्तं चन्द्रिकायाम् । निर्दोषश्रुतिसाक्षिभ्यां प्रमिते ब्रह्मजीवयोः । गुणपूर्त्यल्पगुणते मिथ्येति च न युज्यत इति । न च गुणगतं बृहत्त्वं गुणिनि ब्रह्मशब्दप्रवृत्तौ कथं निमित्तम् । अन्यथा रूपत्वादिकं निमित्तीकृत्य घटादावपि रूपादिशब्दप्रवृत्तिप्रसङ्गादिति वाच्यम् । पूर्वगुणत्वस्यैव ब्रह्मणि ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वोपगमात् । बृहन्तो ह्यस्मिन्गुणा इति श्रुत्या तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वावेदनात् । ननु न ब्रह्मशब्दो गुणपूर्तिनिमित्तकः प्रमाणाभावात् । अथ कस्मादुच्यते बृहन्तो ह्यस्मि-

न्गुणा इति वाक्यस्य श्रुतितया त्वयैव कल्पितत्वात् । वस्तुतस्तादृशवाक्यस्य श्रुतित्वे तस्य व्यावहारिकगुणविशिष्टसगुणब्रह्मणि कथञ्चित्स्तुतिपरतया नेतव्यत्वात् । अद्वैतिभिरेव 'स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्' इति सूत्रे ब्रह्मशब्दस्य निर्गुण इव सगुणेऽपि वृत्तेरङ्गीकृतत्वात् । ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मणि अद्वैत्यभिमतत्रिविधपरिच्छेदराहित्यनिमित्तकत्वाभ्युपगमाच्चेति चेन्न । श्रुतिवाक्यकल्पनोक्तेरज्ञानमात्रमूलत्वात्सगुणनिर्गुणब्रह्मद्वैविध्यस्याद्याप्यसिद्धेश्च । अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति यस्मादुच्चार्यमाण एव बृहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति श्रुत्यन्तरानुसारेण तस्या अपि परब्रह्मविषयत्वावश्यम्भावाच्च । त्रिविधपरिच्छेदराहित्यनिमित्तकत्वाभ्युपगमे अखण्डार्थवादानारम्भापत्तेः । गुणकृतपरिच्छेदस्यैव देशकालपरिच्छेदवत्त्रिविधपरिच्छेदान्तर्गततया देशकालगुणपरिच्छेदस्यैव तन्निमित्तत्वावश्यम्भावाच्च । गुणपरिच्छेदाभिन्नस्य त्वदभिमतवस्त्वपरिच्छेदशब्दार्थस्य नृशृङ्गायितत्वाच्च । यद्यप्येतत्सर्वं पूर्वपक्षप्रवृत्तिदशायामसिद्धं तथाऽपि सिद्धान्त एवोपपादनीयमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । तस्माज्जीवब्रह्माभेदे ब्रह्मण इव जीवस्यापि गुणपूर्णत्वानुभवः स्यादिति विरोधाद्ब्रह्मशब्देन तयोर्भेदासिद्धिर्दुर्वारेति स्थितम् । ननु जीवब्रह्माभेदपक्षे नास्त्येव विरोधः । त्वन्मते जीवस्वरूपानन्दप्रकाशवत्तद्विरुद्धानन्दप्रकाशवच्च गुणपूर्त्यप्रकाशस्य तद्विरुद्धगुणान्तरप्रकाशस्य चोपपत्तेरिति चेन्न । जीवब्रह्माभेदे गुणपूर्तेः कदाचिदीषदभिव्यक्तिः स्यादित्यापादनात् । जीवस्वरूपानन्दस्य सुषुप्त्यादौ ईषदभिव्यक्त्यभ्युपगमाच्च । अर्वाचीनानामभावेऽपि ज्ञानिनां परमेश्वरगुणपूर्त्याभिव्यक्तिरस्तीति चेन्न । प्रमाणाभावात् । यो वेदाहं ब्रह्मास्मीत्या-

दिश्रुतिरेव तत्र प्रमाणमिति चेन्न। तच्छ्रुतेः स इदं सर्वं भवतीत्यनिष्टफलप्रदर्शनमुखेन तथाविधोपासनानिन्दापरतया त्वदभिमतार्थपरत्वासिद्धेः। अत एव गीतायाम्। स्वस्मिन्नीश्वरत्वानुसन्धानमासुरप्रकृतीनामेवोक्तम्। ईश्वरोऽहमहं भोगीत्यादेर्दर्शनात्। न चैवं जगदाहुरनीश्वरमिति पूर्ववाक्यविरोधः। तस्य स्वातिरिक्तेश्वरप्रतिक्षेपपरत्वात्। न च गुणपूर्तेः सत्त्वमात्रेणानुभवापादनमयुक्तम्। अनुभवस्य विषयसत्त्वमात्रानधीनत्वात्। सामग्रीमात्राधीनत्वाच्च। जीवस्येदानीं गुणपूर्त्यनुभवसामग्र्यासिद्धेश्चेति वाच्यम्। सामग्र्या अप्यापादनात्। न चेदानीमनुभवसामग्र्यापादने हेत्वभावः। सामग्र्याः कादाचित्कत्वादिति वाच्यम्। अन्योन्याश्रयात्। जीवे गुणपूर्तिसिद्धौ कालान्तरे तदनुभवसामग्रीसिद्धिस्तत्सिद्धौ च जीवस्य गुणपूर्तिसिद्धिरिति। किञ्च सविशेषाभेदपक्षे युक्तं विद्यमानस्याप्यावरणं न तु निर्विशेषाभेदपक्ष इति पूर्वमेवोक्तम्। नन्वल्पगुणत्वबहुगुणत्वरूपविरुद्धधर्मसमावेशेन जीवेश्वरभेदसिद्धिरिति न त्वया वक्तुं युक्तम्। त्वन्मते भगवत एकत्वानेकत्वशरीरित्वावयवत्वावयवित्वादिविरुद्धधर्मसमावेशाभ्युपगमादेकत्वाभ्युपगमाच्चेति चेन्न। धर्मिग्राहकमानेन मानान्तरविरोधाभावेन विनिगमकाभावेन च ब्रह्मण्येकत्वानेकत्वादीनां सिद्धावप्यल्पगुणत्वग्राहिसाक्षिप्रत्यक्षविरोधेन जीवे गुणपूर्णत्वरूपब्रह्मत्वासिद्ध्या ताभ्यां तयोर्भेदसाधनोपपत्तेः। किञ्च ब्रह्मण्येकत्वानेकत्वादिकं विशेषबलाद्युक्तम्। न च विशेषबलादेव गुणपूर्त्यल्पगुणत्वादिकमप्युपपादनीयमिति युक्तम्। त्वया तथाऽनभ्युपगमात्। किञ्च ब्रह्मणि भेदाभावस्य प्रमिततया तदनेकत्वाद्युपपादकविशेषकल्पनं युक्तम्। न च नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिना जीवब्रह्मभेदनिषे-

धस्यापि प्रमिततया न वैषम्यमिति वाच्यम् । भेदग्राहिसाक्षिप्रत्यक्षाविरोधेन तच्छ्रुतेर्भेदनिषेधपरत्वाभावात् । न च ब्रह्मणि स्वगतभेदनिषेधे मानान्तरविरोधोऽस्ति । येन ब्रह्मणि स्वगतभेदनिषेधश्रुतेरन्यपरत्वं स्यादिति युक्तम् । तस्माद्युक्तं विशेषबलाद्ब्रह्मण्येकत्वानेकत्वादिकम् । न तु जीवे गुणपूर्त्यल्पगुणते इति स्थितम् ॥ छ ॥ ननु त्वन्मते विशेषाङ्गीकारो व्यर्थः । तत्र तत्र विरुद्धार्थघटकतयेश्वरशक्तेरेवाभ्युपगमेन तयैव सर्वव्यवहारोपपत्तेरिति चेन्न । धर्मिग्राहकमानेन तत्तत्कार्यनिर्वाहकतया सिद्धस्य विशेषस्येश्वरशक्त्या प्रतिक्षेपायोगात् । अन्यथा कालादृष्टेश्वरेच्छादीनां सर्वेषामपि कारणत्वाङ्गीकारायोगात् । तत्राप्येकेनान्यप्रतिक्षेपस्य सुवचत्वात् । त्वन्मतेऽप्यविद्ययैव सर्वनिर्वाहोपपत्तौ कारणमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । एवञ्च यत्र भेदाभावो भेदकार्यं प्रमितं तत्र सर्वत्र तन्निर्वाहकतया विशेषाभ्युपगमो युक्तः । नन्वयं विशेषो नार्थसाधकत्वेन त्वयाऽङ्गीकार्यः । किन्तु यत्र भेदाभावेऽपि तदधीनो भेदव्यवहारस्तत्र तन्मात्रनिर्वाहको विशेष इत्येवाङ्गीकार्यम् । अत एव न्यायसुधायां विशेषस्य भेदकार्यव्यवहारमात्रनिर्वाहकत्वेनासत्त्वं प्रत्यनिर्वाहकत्वात् । सकलभेदकार्यकारित्वे विशेषो भेद एव स्यात् । न तत्प्रतिनिधिरित्युक्तम् । यदि व्यवहारस्येव भेदाधीनार्थस्यापि निर्वाहकोऽयमित्यङ्गीक्रियेत तदा घटस्य नीलवर्ण इत्यादिव्यवहारमूलप्रतीतिगोचरसम्बन्धस्तद्विरोधिन्यभेदे सत्यप्यङ्गीक्रियेत । सत्सु तन्तुषु पटाद्यसत्त्वनिर्वाहाय भेदश्च नाङ्गीक्रियेत । तत्र तत्र विशेषबलादेवाभेदेऽपि सम्बन्धसत्त्वासत्त्वयोश्चोपपत्तेः । न चेष्टापत्तिः । अस्मन्मते 'गुणाद्याश्च तद्वन्तो हि विशेषतः । अनन्यत्वान्नानवस्था' । 'भेदो नाशो भवेत्तथा' इत्यनुव्याख्यानविरोधात् ।

तत्र गुणानां गुणिनि सम्बन्धानभ्युपगमस्य तन्त्वादिषु विद्यमानेषु पटादिनाशे भेदाभ्युपगमस्य च स्फुटत्वात्। एवञ्च विशेषस्य ब्रह्मण्येकत्वानेकत्वादिविरुद्धधर्मनिर्वाहकत्वं त्वन्मते न युक्तमिति चेन्न। विशेषस्य क्वचिद्भेदकार्यव्यवहारमात्रनिर्वाहकत्वाभ्युपगमेऽपि तस्य भगवत्येकत्वानेकत्वादिविरुद्धधर्मनिर्वाहकत्वाभ्युपगमे दोषाभावात्। न च वैरूप्याश्रयणं दोषः। धर्मिग्राहकमानेन विशेषस्य ताद्रूप्येणैव सिद्धेः। न चैवमपि विनिगमकाभावो वैपरीत्यापत्तिश्चेति वाच्यम्। घटस्य रूपमित्यादेर्घटस्य स्वरूपमित्यादिवदुपपत्त्या तावन्मात्रेण सम्बन्धासिद्धेः। अनन्यथासिद्धप्रतीतेरेवार्थसाधकत्वात्। नाशस्थले भेदस्यानुभूयमानत्वेन तस्यैवासत्त्वघटकतया विशेषेण तद्घटनापादनायोगाच्च। न हि सोमाभावे पूतिकं गृहीतमिति तत्सत्त्वेऽपि तद्ग्रहणं स्यादित्यापादनं युक्तम्। प्रमितमुख्यभेदेनैव तन्निर्वाहोपपत्तौ कल्प्येन तत्प्रतिनिधिना विशेषेण तन्निर्वाहोक्त्ययोगात्। न च श्रुत्यादिप्रतिपन्नेश्वरानेकत्वादिकमप्यन्यथोपपादयितुं शक्यम्। विनिगमकाभावात्। किञ्च गुणानां गुणिभिः संयोगो नापाद्यः। संयोगस्य द्रव्यमात्रवृत्तित्वाद्भेदव्याप्तत्वाच्च। नापि समवायोऽनभ्युपगमात्। स्वरूपसम्बन्धस्य चास्मदभिमतविशेषानतिरेकात्। अस्तु वाऽऽश्रयाश्रयिभाव एव धर्मधर्मिभावात्मा गुणादीनां विशेषातिरिक्तस्तत्मयोज्यसम्बन्धः। न चैवं भेदसम्बन्धकार्यकरो हि विशेष इति न्यायसुधाविरोधः। तत्र विशेषस्य भेदकार्यकारित्ववत्सम्बन्धकार्यकारित्वस्यैवोक्तेरिति वाच्यम्। विशेषस्य सम्बन्धकारित्वेऽपि तत्र तथोक्त्युपपत्तेः। न चाद्विष्ठस्याश्रयाश्रयिभावस्य कथं सम्बन्धत्वमिति वाच्यम्। मन्मते संयोगस्याप्यद्विष्ठत्वात्। ननु त्वन्मते ययोरभेदस्तयोर्धर्मधर्मित्वव्यवहारे सत्यपि नाश्र-

याश्रयिभावोऽङ्गीकर्तुं शक्यः । अन्यथाऽयं पट एतत्तन्तुसम्बद्ध एतदाश्रितत्वादेतदाश्रिततृणादिवदिति समवायसाधकानुमाने तन्तुपटयोराश्रयाश्रयिभावासिद्धेरिति न्यायसुधोक्तमसिद्धिरूपदूषणमेव स्यादिति चेन्न । पराभिमतस्य भेदगर्भस्यैवाश्रयाश्रयिभावस्य तत्रासिद्धेरित्युक्ततया विरोधाभावात् । तथाविधाश्रयाश्रयिभावस्यैव हेतुशरीरप्रविष्टत्वाच्चेति । किञ्चेश्वरस्यैकत्वानेकत्वादिविरुद्धधर्मसमावेशो न तदैश्वर्यविरोधीति तदीयशक्त्या तदुपपादनं युक्तम् । दुःखादिगुणत्वरूपविरुद्धधर्मसमावेशस्तु तद्विरोधीति न तया तदुपपादनं युक्तम् । कथमीश्वरोऽपि विविधदुःखादिकलुषितजीवभावं स्वस्यानुमन्येत ईश्वरत्वविरोधात् । ननु दुःखादिकलुषितत्वं न तावद्दुःखादिगुणकत्वम् । त्वन्मते दुःखादेरन्तःकरणोपादेयतया तस्यैव दुःखादिगुणकत्वेन जीवस्य तथात्वानापत्तेः । अन्यथा रूपादिगुणकत्वस्याप्यापातात् । अहं दुःखीत्यादिप्रतीतिवदहं गौर इत्यादिप्रतीतेरपि सत्त्वात् । नापि दुःखादिस्वामित्वम् । ईश्वरस्यैव त्वन्मते दुःखादिस्वामित्वात् । ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननादित्यधिकरणे परमेश्वर एव करणानां स्वामीति त्वयोक्तत्वात् । स्वामिनः फलश्रुतेरात्रेय इत्यधिकरणे मनुष्याणां स्वस्वेन्द्रियजन्यज्ञानकर्मस्वामित्वमुररीकृत्यैव सिद्धान्तप्रदर्शनाच्च । तस्माज्जीवे दुःखित्वादिधीनामध्यासरूपत्वमेवास्थेयम् । एवञ्च स्वस्वान्तःकरणगतदुःखादिस्वामित्वाध्यासमात्रदुष्टाज्जीवभावाद्वास्तवसकलजीवान्तःकरणगतनिखिलदुःखादिस्वामित्वानुभवनिरन्तराकुलितत्वन्मतसिद्धपरमेश्वरभाव एव पापीयानिति कथं त्वदीयः परमेश्वरो जीवभावं नानुमन्येतेति ॥ छ ॥ अत्रोच्यते । दुःखादिभोक्तृत्वमेव दुःखादिकलुषितत्वं न चान्तःकरणस्य भोक्तृ-

त्वम् । तस्योपकरणत्वात् । न च दुःखादिभोक्तृत्वमपि दुःखाद्याश्रयत्वम् । तच्चान्तःकरणस्यैवेति युक्तमन्तःकरणं दुःखीत्यप्रतीतेरहं दुःखीत्येव प्रतीतेश्च । न चान्तःकरणतादात्म्याध्यासेन जीवे तथा प्रतीतिरिति युक्तम् । चिन्मात्रोऽहं सदाशिव इति चिन्मात्रेऽप्यहंशब्दप्रयोगदर्शनेन भोक्तृत्वस्य केवलजीवधर्मत्वोपपत्तेः । न चैवमात्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति श्रुतिविरोधः । तत्र देहेन्द्रियादीनामिवान्तःकरणस्य भोगसहकारित्वमात्रलाभेन तस्य भोक्तृकोटिनिवेशालाभात्। अन्यथा देहेन्द्रियादीनामपि तत्कोटिनिवेशप्रसङ्गात् । तस्मात्स्वादृष्टोपार्जितदुःखादिसाक्षात्कारित्वमेव दुःखादिभोक्तृत्वमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । यद्वा दुःखादिगुणकत्वमेव दुःखादिकलुषितत्वम् । तच्च जीवस्यैव नान्तःकरणस्यान्तःकरणोपादेयदुःखादेरप्यात्मधर्मत्वोपपत्तेः। अन्योपादेयदण्डादेर्देवदत्तधर्मत्वसम्प्रतिपत्तेश्च । गुणगुणिभावस्यास्मन्मते धर्मधर्मिभावरूपत्वात् । यद्वा अन्याधीनदुःखादिस्वामित्वमेव दुःखादिकलुषितत्वं जीवस्यापीश्वराधीनस्वामित्वोपगमात् । अत एवेन्द्रियप्रेरकाणां देवानां भगवद्दत्तं तत्तदवान्तरस्वामित्वमस्तीत्युक्तम् । न चैवमयजमानानामपि ऋत्विजां सत्रयागफलमिवास्वामिनामपि कर्तॄणां कर्मज्ञानफलमुपपद्यत इति त्वदुक्तिविरोधः । तत्रायजमानत्वास्वामित्वोक्तेः स्वतन्त्रयजमानत्वस्वामित्वनिराकरणपरत्वात् । न हि सत्रर्त्विजां सर्वथा यजमानभावानभिज्ञोऽस्मदाचार्यः । ये यजमानास्ते ऋत्विज इति यजमानानामेव ऋत्विक्कार्ये विधानात् । ननु स्वमते ते यजमाना एव न भवन्तीत्याभिमानेन वा तथैव मीमांसकमर्यादेत्यभिमानेन वा त्वद्ग्रन्थे सत्रर्त्विजामयजमानोक्तिरस्तु । दृश्यते हि त्वद्भाष्यानुव्याख्यानन्यायसुधा-

तत्त्वप्रकाशिकादौ मीमांसकमर्यादोल्लङ्घनेन व्यवहारस्तन्मतमित्यन्यथाऽनुवादश्चेति चेन्न। जीवतः कवेरभिप्रायो वर्णनीय इति न्यायेन साम्प्रदायिकार्थस्यैव ग्राह्यत्वात्। साम्प्रदायिभिश्चावान्तरयजमानत्वाविरोधेनैवायजमानशब्दार्थस्य प्रदर्शितत्वात्। भाष्यादौ मीमांसकमर्यादोल्लङ्घनमित्युक्तेरज्ञानमात्रमूलत्वात्। तत्र न तावद्द्वादशाहः क्रत्वात्मकश्च भवतीति भाष्यं मीमांसाकमर्यादाविरुद्धम्। तत्र क्रतुशब्दस्य तद्विशेषाहीनपरत्वात्। न हि शास्त्रकाराणां सर्वत्र तत्तदसाधारणशब्दैर्व्यवहारोऽस्ति। अवाचकशब्दैः सामान्यशब्दैश्च तत्तद्व्यवहारदर्शनात्। द्वादशाहस्य प्रशस्तकर्मत्वज्ञापनायाहीनपदं विहाय क्रतुशब्देन व्यवहार इत्युपपत्तेश्च। नापि प्रधानेतिकर्तव्यतारूपयोः श्रवणगुरुप्रदानयोर्गुरुप्रदानं प्रबलमित्युपपादनार्थं प्रवृत्तेन प्रदानवदेव तदुक्तमित्याधिकरणेन चेतिकर्तव्यतात्वेन दौर्बल्यं यागीयहिंसायामितिकर्तव्यताया एव प्राबल्यदर्शनादिति तत्त्वप्रकाशिकायामपि मीमांसकमर्यादोल्लङ्घनम्। तत्रोभयत्र प्राबल्योक्तेरङ्गवैकल्येऽपि प्रधानभूतनित्याद्यनुष्ठाने फलसिद्धिदर्शनेन गुरुप्रदानस्य पशुनियोजनादेश्च वैकल्येऽपि श्रवणफलं पशुयागफलं च स्यादित्याशङ्कानिराकरणाय प्रधानवदेवाङ्गमप्यवश्यानुष्ठेयमित्येवम्परत्वात्। एवं भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं दर्शयतीति सूत्रे 'भूमैव देवः परमो ह्युपास्यो नैवाभूमा फलमेषां विधत्ते। तस्माद्भूमा गुणतो वै विशिष्टः यथा क्रतुः कर्ममध्ये विशिष्ट' इति भाष्योदाहृतश्रुत्यर्थकथनार्थं प्रवृत्ते यथा दीक्षणीयाप्रायणीयोदयनीयसवनत्रयावभृथात्मकस्य क्रतोः सर्वयागेष्वनुवर्तन एव साफल्यमन्यथा वैफल्यमिति ज्यायस्त्वमेवं भूमगुणस्य सर्वेष्वानन्दादिषु सद्भावेनोपासन एव फलमस्तीति तस्य ज्या-

यस्त्वमिति तत्त्वप्रकाशिकावाक्येऽपि न मीमांसकमर्यादोल्लङ्घनम् । तत्र ज्योतिष्टोमेतिकर्तव्यताभूतदीक्षणीयाद्यङ्गकलापस्यैव विशिष्टक्रतुशब्देन विवक्षितत्वात् । सर्वयागशब्दस्यापि ज्योतिष्टोमविकृतिभूतविश्वजिदादिसर्वयागपरत्वात्तद्विकृतियागसाद्गुण्यापादकत्वेन तस्य ज्यायस्त्वमिति युक्त्युपपत्तेश्च । तावताऽपि विकृतीनां प्राधान्यप्रयुक्तज्यायस्त्वानपायात् । न च क्रतोरिति न वक्तव्यम् । ऐष्टिकादीतिकर्तव्यताकलापस्यापि तत्तद्विकृतिष्वतिदेशादिति युक्तम् । तेन लक्षणया तस्यापि ग्रहणसम्भवात् । यद्वा दीक्षणीयाद्यङ्गसाहितस्य ज्योतिष्टोमस्यैव तत्र क्रतुशब्देनोपादानं सर्वयागशब्दोऽपि तत्तद्विकृतियागपरः । दीक्षणीयाद्यङ्गसाहितस्य ज्योतिष्टोमस्य तत्तद्विकृतयागानुवर्तनोक्तिश्च विशेषणमात्रसम्बन्धिनी ज्यायस्त्वं च प्रकृतिभूतविशेष्यज्योतिष्टोमसम्बन्धीति न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥ छ ॥ यत्तु जिज्ञासासूत्रे प्रणवस्याद्यन्तयोरूह इत्यनुपपन्नं देवस्य त्वेत्यादिमन्त्रेषु सूर्यादिशब्दोहेऽग्निशब्दादेरिव कस्यचित्स्थानिनः शब्दस्याभावात् । तादृशस्थल एव मीमांसकानामूहव्यवहारादिति । तन्न । अन्त्योहशब्दस्य नामिकोहपरत्वाभावादध्याहारमात्रपरत्वाच्च। तदुक्तं चन्द्रिकायाम्। नात्रोहशब्दो मन्त्रसामसंस्कारोह इत्यादाविव कर्मव्युत्पत्त्या विकारपरः किन्त्वध्याहारपरः। अध्याहारस्तु क्वचिदूह इति प्रसिद्धेर्भावव्युत्पत्त्याऽध्याहारवाचकः। अत एव टुप्टीकायां नवमे ऊहो नाम तर्कना, सा चैकरूपा, मन्त्रसामसंस्कारेषु क्रियमाणत्यादिना तर्क एव मुख्य ऊहस्तद्विषयत्वान्मन्त्रादेरन्यथात्वप्यूह इत्युक्तामिति । यदपि ज्योतिषां स्तोमो ज्योतिष्टोम इति न्यायसुधायां ज्योतिष्टोमनामनिर्वचनं त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंश एतानि वा तानि ज्यो-

तींषि य एतस्य स्तोमा इति श्रौतनिर्वचनाविरुद्धमिति । तदपि न । तत्र व्यतिरेके षष्ठीत्युपपत्तेर्वृत्तिपदार्थप्रदर्शनपरतयाऽन्यपदार्थप्रदर्शनस्यादोषत्वात् । न हि समासे प्रदर्शनीये सर्वेऽपि पदार्थाः प्रदर्शनीया इति नियमोऽस्ति । तस्मान्न क्वापि मीमांसकमर्यादोल्लङ्घनम् । ननु सर्वत्र सामञ्जस्येन मीमांसकमर्यादानुरोधे सति क्वाचित्कोऽन्यथाभावोऽर्थान्तरपरत्वमाशङ्क्य समाधातव्यो न तु सार्वत्रिकोऽन्यथाभावस्त्वद्भाष्यटीकयोश्च यद्यन्मीमांसकमर्यादाप्रदर्शनं तत्सर्वमन्यथाभूतमिति न तस्यार्थान्तरपरत्वमाश्रित्याविरोधोपपादनं युक्तमिति चेन्न । चन्द्रिकायां सर्वत्र मीमांसकमर्यादयैव भाष्यकाराभिप्रेतसूत्रार्थस्य प्रदर्शितत्वेन विरोधस्थलस्यापि क्वाचित्कत्वोपपत्तेः । ननु तथाऽपि तन्मतमित्यन्यथाऽनुवादो न कथमपि परिहर्तुं शक्यः । न्यायसुधायाम् । 'अङ्गीकृतत्वादपि तैः पदानां तु पृथक् पृथक् । क्रियापदेनान्वयस्य वाक्यभेदो हि दूषणम्' इति श्लोकव्याख्यानसमये सत्यज्ञानादिवाक्येषु ब्रह्मानुवादेन सत्यत्वाद्यनेकविधाने वाक्यभेदमाशङ्क्य मीमांसकैरप्यरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या गवा सोमं क्रीणातीत्यादावरुणादिपदानां क्रियापदेन पृथक् पृथगन्वयस्याङ्गीकृतत्वात्तेषामपि हि वाक्यभेददूषणं प्रसज्येत तत्रैतावदेव वक्तव्यम् । महावाक्यभेद एव दूषणं न त्ववान्तरवाक्यभेद इति तदस्माकमपि समानमित्यादिना मीमांसकमतमन्यथाऽनूदितम् । न हि प्रसिद्धमीमांसकमते तत्रावान्तरवाक्यभेदोऽस्ति । क्रयभावनाया विधेयत्वेन 'अप्राप्ते तु विधीयेरन् बहवोऽप्येकयत्नतः' इत्युक्तरीत्याऽरुण्यादिविशिष्टक्रयभावनारूपाभिधेयैक्येन पदैकवाक्यताया एव स्वीकृतत्वादिति चेन्न । विशिष्टविधिपक्षे भामत्युक्तप्रकारेण वाक्यभेदलक्षणदोषस्य दुर्वारतया मीमांस-

कैरपि पृथगन्वयस्याङ्गीकृतत्वादित्युक्तेस्तैरपि तथाऽङ्गीकर्तव्यत्वादित्येवम्परत्वात् । इत्थं हि भामत्यां देवताधिकरणे विशिष्टविधिप्रतिबन्धा देवताविग्रहादिसिद्धिरुपपादिता । तथा सत्यनधिगतं विग्रहादिप्रतिपादयद्वाक्यं भिद्येतेति चेत् । अथ भिन्नमेवैतद्वाक्यम् । तथा सति तात्पर्यभेदोऽपीति चेन्न । द्वारतोऽपि तदवगतौ तात्पर्यान्तरकल्पनायोगात् । न च यत्र यस्य न तात्पर्यं तस्य तत्राप्रामाण्यम् । तथा सति विशिष्टपरं वाक्यं विशेषणेष्वप्रमाणमिति विशिष्टपरमपि न स्यात् । विशेषणाविषयत्वात् । विशिष्टविषयत्वेन तु तदाक्षेपे परस्पराश्रयत्वम् । आक्षेपाद्विशेषणप्रतिपत्तौ सत्यां विशिष्टविषयत्वं विशिष्टविषयत्वाच्च तदाक्षेप इति । तस्माद्विशिष्टप्रत्ययपरेभ्योऽपि पदेभ्यो विशेषणानि प्रतीयमानानि यथा तस्यैव वाक्यस्य विषयत्वेनानिच्छताऽभ्युपेयानि । तथाऽन्यपरेभ्योऽप्यर्थवादवाक्येभ्यो देवताविग्रहादयः प्रतीयमाना असति प्रमाणान्तरविरोधे न युक्तास्त्यक्तुमिति । एतावांस्तु विशेषः । भामत्यां विशिष्टविधिस्थले तात्पर्यभेदाभावेऽपि वाक्यभेदोऽङ्गीकारितः । सुधायां तु तात्पर्यभेदमङ्गीकृत्यैव तद्भेदोऽङ्गीकारित इति । वस्तुतस्तु न्यायसुधोक्तमार्ग एव न्याय्यः । तात्पर्याभावेऽपि तदर्थसिद्ध्यभ्युपगमे क्वापि तात्पर्यं न स्यादित्यन्यत्र विस्तरः । तस्माज्जीवस्यावान्तरस्वामित्वाङ्गीकारे न कश्चिद्दोषः । किञ्चास्मन्मते दुःखादिस्वामित्वं जीवस्योषितव्यम् । अन्यथाऽहं दुःखीत्यादिप्रत्ययानामध्यासात्मकत्वं स्यान्न च तद्युक्तम् । प्रत्यक्षविरोधादिनाऽस्मदीयैरेवंविधमिथ्यात्वस्य दूषितत्वात्सुखदुःखादिग्राहकसाक्षिणो निर्दोषत्वादिना याथार्थ्यनियमस्य प्रतिपादितत्वाच्च । जीवस्य तत्स्वामित्वमीश्वरदत्तमपकृष्टमित्येव विशेषः । अत एव साङ्ख्याधि-

करणानुव्याख्याने 'द्वैविध्येऽपि तु कामादेः कुतः स्वामित्वमात्मनः। साक्षादनुभवारूढं शक्यतेऽपोदितुं क्वचिद्'इति कामादिस्वामित्वस्याप्रत्याख्येयत्वमुक्त्वा तदनन्तरश्लोके तस्यापकृष्टत्वमप्युक्तम् । न्यायसुधायां चात्यन्तावश्यत्वरहितगवादिस्वामित्वदृष्टान्तेन तस्यापकर्षः समर्थितः । ननु त्वन्मतेऽपि दुःखित्वाद्यनुभवस्याध्यासरूपत्वमावश्यकम् । उक्तं ह्यानन्दमयाधिकरणे 'भ्रमादात्मकत्वाद्बन्धस्य विमुक्तत्वं च युज्यते। मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः' इति हि भागवत इति । तत्त्वप्रकाशिकायां च विमुक्तश्च विमुच्यत इति संसारिणो विमुक्तत्वश्रवणात्तदन्यथाऽनुपपत्त्या तस्य ब्रह्मत्वसिद्धेस्तद्विरोधो भेदव्यपदेशस्येति शङ्कानिरासार्थत्वेनोदाहृतं भाष्यग्रन्थमवतार्य तस्यार्थो वर्णितः । जीवस्य परब्रह्मत्वाभावेऽपि विमुक्तत्वोक्तिर्युज्यते । बन्धस्याज्ञानमूलत्वेनास्वाभाविकत्वादिति । यत्त्वनुव्याख्याने बन्धस्याध्यासात्मकत्वानिरसनम् । तस्याभिप्रायस्तु तद्व्याख्यानानन्तरन्यायसुधायाम् 'अत्र तत्त्वविदो वदन्ति सर्वोऽपि हि बन्धो बुद्धीन्द्रियशरीरविषयतद्धर्मलक्षणोऽस्माभिरप्यात्मन्यारोपित एवेत्यङ्गीक्रियते । यथोक्तं भाष्यकृता भ्रमादात्मकत्वाद्बन्धस्येति । अतः किन्निबन्धनो मिथ्यात्वनिगमननिर्बन्ध'इत्याशङ्कां कृत्वा सत्यं तथाऽप्ययस्त्यत्र दर्शनभेद इति तत्परिहारमारभ्य बुद्धीन्द्रियशरीरविषयाः स्वरूपसत्त्वयेवश्वरपरवशा अप्यविद्यादिवशादात्मीयतयाऽध्यस्यन्ते । तांश्चात्मनो विविक्तानपि विस्पष्टं तथानुपलभमानस्तद्धर्मान्दुःखादीन्सत्यानेवात्मीयत्वेनाध्यस्य तत्कृते नीचोच्चत्वलक्षणे विकृती सत्ये एव प्रतिपद्यत इत्यादिवाक्यैः स्वमतास्थितिप्रतिपादनेन मायावादिनस्तु दुःखादिकं स्वरूपेणापि मिथ्येति मन्यन्ते । अतस्तान्नि-

राकरणनिर्बन्धो युक्त इत्यद्वैतिमते निराकार्यांशनिष्कर्षेण च स्पष्टीकृतः। यत्तु साक्षिणो याथार्थ्यनियमात्साक्षिरूपस्य दुःखित्वानुभवस्याध्यासत्वं न सम्भवतीति। तदयुक्तम्। ईश्वरपरतन्त्रस्य जीवस्य स्वातन्त्र्यग्रहणे प्रमाणाप्रमाणज्ञानयोरप्रामाण्यप्रामाण्यग्रहे च तस्य याथार्थ्यपरित्यागात्। यदि तु 'मानसे दर्शने दोषाः स्युर्नैव साक्षिदर्शने' इति 'यत्किञ्चिद्व्यभिचारि स्याद्दर्शनं मानसं हि तद्' इति चानुव्याख्यानदर्शनात् स्वातन्त्र्यादिग्रहणं मनोवृत्तिरूपं न तु साक्ष्यनुभवरूपमितीष्यते तदा दुःखित्वाद्यनुभवोऽपि त्वत्सिद्धान्तसिद्धाध्यासत्वनिर्वाहाय मनोवृत्तिरूप एव त्वयेष्टव्यः स्यात्। यदि चैवं सति दुःखाद्यंशेऽपि मनोवृत्तिविषयतैव स्यात्। दुःखित्वाद्यनुभवव्यतिरेकेण दुःखादिमात्रविषयानुभवाभावात्। ततश्च दुःखादेः साक्षिविषयत्वं स्वाभिमतं न सिध्येदित्यनुशयस्तदा दुःखित्वाद्यनुभवरूपसाक्षिण्यात्मीयत्वांशेऽध्यासरूपत्वमकामेनापि त्वयेष्टव्यम्। त्वयाऽपि हि सर्वेषां साक्ष्यनुभवस्य याथार्थ्यनियमो नेष्यते। असुरसाक्षिणो याथार्थ्याभावस्य मनुष्यसाक्षिणो मिश्रत्वस्य चाङ्गीकृतत्वात्। एवं त्वत्सिद्धान्ते तेषां सुनिश्चितेऽध्यासरूपत्वे यदन्यत्र प्रपञ्चमिथ्यात्वनिराकरणप्रस्तावे 'सत्यत्वं गगनादेश्च साक्षिप्रत्यक्षसाधितम्। साक्षिसिद्धस्य न क्वापि बाध्यत्वं तददोषत' इत्यादि साक्षिणो याथार्थ्यनियमकथनम्। यच्च साङ्ख्यमतदूषणप्रस्तावे कामादिस्वामित्वकथनं तत्र त्वया नाभिनिवेष्टव्यं किन्तु परमतदूषणलोभेन तद्दुराग्रहकृतमौढ्येन वा स्वसिद्धान्तविरुद्धभाषिणः स्वकीया इत्येव शोचनीयम्। याननुसृत्याद्यतना अपि त्वदीयाः परमतसिद्धाविद्यादूषणादिप्रस्तावेष्वनादिभावस्य निवर्त्यत्वमयुक्तमित्यादि स्वसिद्धान्तविरुद्धमेव जल्प

न्ति । त्वन्मतेऽपि ह्यनादिभावरूपमज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यं च । एवञ्च परमेश्वरस्याध्यस्तदुःखित्वादिरूपजीवभावो युक्त इति । अत्रोच्यते । अस्मन्मते दुःखादीनामात्मीयत्वेन नाध्यासत्वम् । अन्तःकरणपरिणामभूतानामपि दुःखादीनामात्मधर्मत्वस्योपपादितत्वात् । किन्तु स्वातन्त्र्यगर्भात्मसम्बन्धित्वेनैव । एवञ्च भ्रमादात्मकत्वाद्बन्धस्याज्ञानमूलकत्वेनास्वाभाविकत्वात्सर्वोऽपि हि बन्धो बुद्धीन्द्रियशरीरविषयतद्धर्मलक्षणोऽस्माभिरप्यात्मन्यारोपित एवेत्यङ्गीक्रियते । बुद्धीन्द्रियशरीरविषयाः स्वरूपसन्त एवेश्वरपरवशा अप्यविद्यावशादात्मीयत्वेनाध्यस्यन्त इत्यादिभाष्यतत्त्वप्रकाशिकान्यायसुधोक्तयोऽपि बन्धस्य स्वातन्त्र्यगर्भात्मीयत्वेनाध्यासत्वोपपादनपरा द्रष्टव्याः । न त्वात्मीयत्वमात्रेण । सुखादिस्वरूपस्येव तदात्मीयत्वस्यापि कदाऽपि बाधादर्शनात् । बाधादर्शनादेव हि दुःखादिकं स्वरूपेण नाध्यस्यत इत्युक्तम् । तदात्मीयत्वेऽपि समानम् । साक्षिणो याथार्थ्यं चौत्सर्गिकं न तु नियतम् । साक्षिणो नित्यत्वेऽपि दोषप्रयोज्यत्वसम्भवेनाप्रामाण्यपरतस्त्वोपपत्तेः । यद्वा स्वातन्त्र्याद्यंशे मानसमेव तज्ज्ञानम् । तच्च दोषजन्यमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । एतेनानादिभावस्य निवर्त्यत्वं न युक्तमित्यादिकं स्वसिद्धान्तविरुद्धम् । त्वन्मतेऽपि ह्यनादिभावरूपमज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यं चेत्यङ्गीकृतमिति निरस्तम् । त्वया दर्शनानुसारेणाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाभ्युपगमेन तत एवानादिभावस्य निवर्त्यत्वं न युक्तमिति मयाऽऽपादयितुं शक्यत्वात् । अत एव ह्यनुमानाप्रामाण्यवादिभिरेवेश्वरस्यानुमानिकत्वं निराक्रियते । न ह्यस्माभिर्दर्शनानुसारेणानाद्यज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वमुपेयते । किन्तु शास्त्रबलादेव येनानादिभावस्य निवर्त्यत्वं न युक्तमित्येतत्स्वसिद्धान्तविरुद्धं स्यादि-

त्यास्तां तावत् । किञ्च त्वदीयानामेवात्यन्तविरुद्धभाषित्वम् । तथा हि । आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तय इति भाष्यकारेण प्रत्यग्ब्रह्मैक्यं विषय इत्युक्तम् । भामत्यां च ब्रह्मण एव शास्त्रविषयत्वमुक्तमिति विरोधः । एवं भाष्यकारेणैव समन्वयाधिकरणे वेदान्तेषु विधिरेव नास्तीत्युक्तम् । सहकार्यन्तरविधिरिति सूत्रे तु तत्र विधिरङ्गीकृतः । एवमन्यत्रापि विरोधो द्रष्टव्यः । तस्मादीश्वरस्य जीवाभेदे दुःखित्वमवर्जनीयमिति तयोर्भेद एव युक्त इति स्थितम् । अस्तु वा दुःखादिस्वामित्वमेव दुःखित्वं तच्चेश्वरस्यैव तावन्मात्रं च न हेयं किन्तु तत्प्रयुक्तं नीचत्वम् । नरकेऽपि वसन्नीशो नासौ दुःखभुगुच्यते। 'नीचोच्चतैव दुःखादेर्भोग इत्यनुमीयते। नासौ नीचोच्चतां याति पश्यत्येव सदा प्रभुः' इति भाष्योदाहृतवचनानुसाराद्दुःखादीन्सत्यानेवात्मीयत्वेन पश्यन् । तत्कृते नीचोच्चलक्षणे विकृती सत्ये एव प्रतिपद्यत इति न्यायसुधानुसाराच्च । ननु दुःखित्वप्रयुक्तनीचत्वमेव हेयमित्ययुक्तं नीचत्वस्यैव दुर्वचत्वात् । न चाक्रन्दादिकमेव तदिति सुवचम् । तस्यापि देहेन्द्रियविकाररूपतया जीवानाश्रितत्वादीश्वरस्यैव तत्स्वामित्वाच्च । किञ्चाक्रन्दादिकं न सार्वत्रिकम् । लोके मानिनो धीरोदात्तस्य तापसादेश्च महति दुःखेऽपि रोदनाक्रन्दादेरदर्शनात् । अन्यस्य देहेन्द्रियविकारस्यादर्शनाच्च तदपायार्थमितरप्रार्थनादैन्यादेरदर्शनाच्च । न च धीरादीनामपि दुःखानुभवादिप्रयुक्तविकारनिरोधप्रयत्नतदपनयोपायाचिन्तारूपं दुःखादिकार्यमस्त्येव । तदेव च नैच्यम् । यद्यद्दुःखादिकार्यं तत्सर्वं नैच्यमित्यङ्गीकारादिति वाच्यम्। तथा सति परमेश्वरेऽपि नानाविधजगद्व्यापारस्य दुःखादिप्रयुक्तस्य कल्पयितुं शक्यत्वेन नैच्याभावासिद्धिप्रसङ्गात्। न चेश्वरे दुःखित्वादेः श्रुतिविरुद्धत्वा-

त्व्यापाराणां तत्प्रयुक्तत्वं नापादयितुं शक्यमिति चेन्न । त्वन्मते दुःखित्वादेर्दुःखादिस्वामित्वरूपत्वेन तस्य चेश्वरेऽङ्गीकृततया जगद्व्यापारस्य तत्प्रयुक्तत्वापादने विरोधाभावात् । तथाऽपि तत्र दुःखित्वप्रयुक्तं कार्यं न भवतीति चेन्न । तत्र सुखित्वप्रयुक्तकार्याभ्युपगमे तद्वदेव दुःखित्वसत्त्वे तत्प्रयुक्तकार्यस्यापि दुर्वारत्वात् । अङ्गीकृता खलु त्वयाऽपि सुखोद्रेकप्रयुक्तैवेश्वरस्य जगत्सृष्ट्यादौ प्रवृत्तिरिति । मैवम् । को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादित्यादिश्रुत्या जगद्व्यापारस्य सुखोद्रेकप्रयुक्तत्वासिद्धावपि दुःखोद्रेकप्रयुक्तत्वे प्रमाणाभावेन तथाऽऽपादनायोगात् । न च नीचोच्चताया एव दुर्वचत्वम् । न कर्मणा वर्धते नो कनीयानित्यादिश्रुतिप्रतिपन्नवृद्धिह्रासयोरेव तथात्वात् । नन्वेवं सुखित्वमपि नोपादेयं स्यात् । तत्रापि तत्प्रयुक्तं नर्तनादिकमेवोपादेयमिति सुवचत्वात् । न चेष्टापत्तिः । निरुपाधीच्छाविषयस्य तस्यैव पुरुषार्थतायाः सकललोकसिद्धत्वात् । लोकमर्यादालङ्घनस्योन्मत्तवदुपेक्षणीयत्वादिति चेन्न । सुखित्वादेरुपादेयत्वे बाधकाभावाद्दुःखित्वादेरपि हेयत्वस्य प्रतिपादितत्वाच्चेत्यास्तां तावत् । तस्मादीश्वरस्य जीवभावोऽत्यन्तहेय इति गुणपूर्तिवाचिना ब्रह्मशब्देन जीवेश्वरभेदसाधनमुपपन्नमेवेति ॥ छ ॥ नन्वेवमुत्तरत्र जीवेश्वरभेदसाधनं न स्यात् । प्रथमाधिकरण एव तत्सिद्धेः । न हि न्यायनिबन्धनरूपे मीमांसाशास्त्रे पौनःपुन्येन तदर्थप्रतिपादनं सङ्गच्छत इति चेन्न । ब्रह्मशब्देनैवात्र भेदस्य प्रतिपादनात्सकलद्वैतश्रुतिप्राबल्यचिन्तया सर्वप्रकारेणाप्युत्तरत्र जीवेश्वरभेदप्रतिपादनाच्च । अस्मन्मते हि प्राधान्येन जीवब्रह्मभेदसाधनं पृथगुपदेशादित्यधिकरणं कृतम् । अप्राधान्येन तत्साध-

नमपि किञ्चित्किञ्चिद्भेदवाक्यमवलम्ब्य तत्र तत्रास्ति । अत एवानन्दमयाधिकरणे जिज्ञासासूत्रेण भेदव्यपदेशाच्चेति सूत्रस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्य 'न जीवभेदसूत्राणां शङ्क्यात्र पुनरुक्तता वाक्यान्तरद्योतकत्वात्पृथगित्यत्र पूर्णता' इत्यनुव्याख्यानश्लोकं व्याचक्षाणेन न्यायसुधाकृतोक्तम् । अत्र शास्त्रे तत्र तत्र प्रकरणे ह्यैक्यविवक्षायां चोदितायां तद्गतभेदवाक्यद्योतनेन हि सूत्रेषु भेदसमर्थनं क्रियते । अतस्तात्पर्यभेदान्न पुनरुक्तता शङ्क्या । तथा हि जिज्ञासावाक्येष्वभेदशङ्कायां तद्गतब्रह्मशब्देनैव भेदसमर्थनं जिज्ञास्यस्य जीवत्वे शङ्किते तत्पूर्ववाक्योक्तलक्षणेन भेदसाधनम् । एवमेव भेदव्यपदेशाच्चान्य इत्यादावपि पुनरुक्ततादोषः परिहरणीय इति ॥ छ ॥ अत्र वदन्ति । अन्नमयादिशब्दा विकारार्थमयट्प्रत्ययानुरोधाज्जीववाचिनः । तेषु ब्रह्मादिशब्दप्रयोगस्तु ब्रह्माभेदविवक्षयेति शङ्किते तत्प्रकरणगतेन स यश्चायं पुरुष इति भेदव्यपदेशेन प्रत्यवस्थानमित्यादि सङ्गच्छते । इह तु जिज्ञासावाक्येष्वेव जिज्ञास्यं ब्रह्म निर्विशेषजीवचैतन्यरूपमिति शङ्काहेतोरभावात् । सर्ववेदान्तानामखण्डजीवपरत्वेन सगुणे ब्रह्मणि मानं नास्तीत्येव त्वया पूर्वपक्षप्रदर्शनात्सर्ववेदान्तावलम्बनेन पूर्वपक्षे जिज्ञासावाक्यगतेनैकेन ब्रह्मशब्देन प्रत्यवस्थानायोगाच्च । इहैव सकलद्वैताद्वैतश्रुतिप्राबल्यदौर्बल्यचिन्तया सर्वप्रकारेणापि भेदसाधनं कर्तव्यमिति पृथगुपदेशादित्यधिकरणमन्यत्र तत्साधनं च निष्फलमिति । तन्न । जिज्ञास्यं ब्रह्म निर्विशेषजीवचैतन्यरूपमिति शङ्काहेतोरेकमेवाद्वितीयमयमात्मा ब्रह्मेत्यादिवाक्यस्य साक्षाज्जिज्ञासावाक्येष्वभावेऽपि तदुपात्तवेदान्तगतत्वेन तत्राप्यभेदशङ्कोपपत्तेः । जिज्ञासावाक्यगतस्यैव ब्रह्मशब्दस्य चेह बृंहकत्वादिक्लृप्तप्रयोगेनाभेद-

शङ्काहेतुत्वोपपत्तेश्च । तस्यैव गुणपूर्तिनिमित्तकस्य भेदसाधकत्वोपपत्तेश्च । सर्ववेदान्तवाक्यावलम्बनेन कृतस्य पूर्वपक्षस्य यथा जिज्ञासावाक्यगतो ब्रह्मशब्दः प्रतिभटस्तथोक्तमधस्तात् । तस्माज्जिज्ञासाधिकरणेऽपि ब्रह्मशब्देन जीवेश्वरभेदसाधनं युक्तम् । ननु प्राधान्येन जीवेश्वरभेदसाधनं कथमिति चेदित्थम् । प्रत्यक्षं तावज्जीवस्येश्वराद्भेदग्राहकं प्रमाणम् । यद्यप्यनवगतेश्वरस्य स्वात्मनि तद्भेदो न प्रत्यक्षस्तथाऽपि शास्त्रावगतसार्वज्ञ्यसर्वशक्तित्वादिकमीश्वरस्य स्वात्मानं च तद्विरुद्धाल्पज्ञत्वाल्पशक्तित्वादिधर्मवत्तया साक्षिणाऽनुभवतश्च स प्रत्यक्ष एव । यो हि यमर्थमधिगम्य तद्विरुद्धधर्माणं यमर्थं पश्यति स तस्मात्तस्य भेदं प्रत्यक्षयतीति सर्वानुभवसिद्धत्वात् । तथा च शास्त्रीयलक्षणज्ञानसाचिव्येन रजतत्वसाक्षात्कार इव शास्त्रीयेश्वरज्ञानसाचिव्येन स्वात्मनि तद्भेदसाक्षात्कारो नानुपपन्नः । एवं प्रत्यक्षावगतेन विरुद्धगुणवत्त्वेन दहनतुहिनवज्जीवेश्वरयोर्भेदोऽनुमातुं शक्यत इत्यनुमानमपि तत्र प्रमाणम् । तथा 'भिन्नोऽचिन्त्यः परमो जीवसङ्घात्पूर्णः परो जीवसङ्घो ह्यपूर्णः। यतस्त्वसौ नित्यमुक्तो ह्ययं च बन्धान्मोक्षं तत एवाभिवाञ्छेद्' इति पूर्णत्वापूर्णत्वादिविरुद्धधर्मोपपत्तिमुखेन प्रवृत्ता कौशिकश्रुतिरपि तत्र प्रमाणम् । न च श्रुतिर्व्यावहारिकभेदपरा । एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति प्रज्ञानेत्रो लोक इत्यादिश्रुतिभिर्मुक्तावपि प्राप्यप्राप्तृत्वसादृश्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वनेतृनेतव्यत्वादिविरुद्धगुणवर्णनेन पारमार्थिकभेदासिद्धेः । न चाभेदश्रुतिविरोधादुदाहृतश्रुतीनामन्यथानयनं शङ्क्यम् । सोपपत्तिककौशिकश्रुतिविरोधेनोपजीव्यविरोधेन च दुर्बलानामभेदश्रुतीनामेव गौणाभेदपरत्वौचित्यात् । तत्त्वमसीत्याद्यभेदश्रुत्या यदि

जीवमनूद्य तस्येश्वरैक्यं बोध्यते तदाऽल्पज्ञत्वादिधर्मितया जीवग्राहकं साक्षिप्रत्यक्षमुपजीव्यम् । यदि त्वीश्वरमनूद्य तस्य जीवैक्यं बोध्यते तदा सर्वज्ञत्वादिधर्मकेश्वरग्राहकं यः सर्वज्ञ इत्यादिशास्त्रमुपजीव्यमिति उभयथाऽपि विरुद्धगुणमुखेन भेदपर्यवसायिनोपजीव्यप्रमाणेन विरोधस्यावश्यम्भावात्तत्त्वमसिवाक्यं न यथाश्रुतार्थपरम् । नन्वेतावता सर्वं भेदप्रमाणं विरुद्धगुणवत्त्वोपजीवकमुपन्यस्तमिति विरुद्धगुणाक्रान्तिरेकैव भेदसाधको न्यायः पर्यवसितः। सोऽनुपपन्नः। जीवे स्वरूपभूतानां मुक्तिभोग्याधिकानन्दादीनामावरणस्याल्पानन्दाद्यनुभवस्य च त्वयाऽङ्गीकृततया तन्न्यायेन ब्रह्मगुणानां निरतिशयसर्वज्ञत्वसर्वशक्तिकत्वादीनां जीवे सतामेवावरणस्यासर्वज्ञत्वाल्पशक्तिकत्वाद्यनुभवस्य चोपपत्तेः। त्वन्मते ब्रह्मण्यैश्वर्यवशादणुत्वमहत्त्वाद्यविरोधवदधिकगुणस्यैव ब्रह्मणोऽल्पगुणजीवभावोपपत्तेश्च। एवञ्च रत्नशास्त्रावलोकनप्रभवस्य लक्षणज्ञानस्य किञ्चिद्रत्नलक्षणे तदन्यरत्नलक्षणत्वविषयतया भ्रमत्वे तन्मूलस्य रत्नविशेषप्रत्यक्षस्येव जीवब्रह्मणोर्विरुद्धगुणवत्त्वासिद्ध्या तज्ज्ञानस्य भ्रमत्वे तन्मूलभेदप्रत्यक्षस्य भ्रमत्वावश्यम्भावान्न प्रत्यक्षं भेदे प्रमाणम् । एवमनुमानमपि न तत्र प्रमाणम् । असिद्धेरप्रयोजकत्वाच्च। अपूर्णत्वबद्धत्वयोर्जीवेऽसिद्ध्या पूर्णत्वापूर्णत्वयोर्बद्धत्वमुक्तत्वयोश्च विरोधासिद्ध्या वा तदुभयवत्त्वोपपत्तिमुखे भेदप्रतिपादने श्रुतेस्तात्पर्यं न कल्पयितुं युक्तमिति श्रुतिरपि न तत्र प्रमाणम् । भिन्नोऽचिन्त्य इति श्रुतिरस्ति चेत्तस्या अभेदप्रतिपादन एव तात्पर्यं सुवचम् । परमो जीवसङ्घाद्भिन्नो न चिन्त्यः किन्त्वभिन्न एव चिन्त्य इति पूर्णः पर इत्याद्यपि भेदचिन्तनानिषेधापेक्षितनिषेध्यप्रसक्तिपरतया सुयोज्यम् । जीवब्रह्मणोर्हि प्रत्यक्षागमा-

भ्यामपूर्णत्वपूर्णत्वे बद्धत्वानित्यमुक्तत्वे चावगम्येते । ते च लोकविरुद्धत्वेन प्रतीयेते । तन्मूलेन च भेदभ्रमेण भेदानुचिन्तनं प्रसक्तमिति । किञ्च त्वन्मतेऽपि विरुद्धगुणसमावेशो न भेदसाधकः । विरुद्धगुणशालिनामप्यर्जुनाखण्डलादीनां त्वया भेदराहित्यस्येष्यमाणत्वात् । त्वया ह्येकात्मनः शरीरे भावादित्यधिकरणेऽर्जुनादीनामन्योन्यानाभिमतखाण्डवदहनतत्प्रशमनादिकृतवतामाराध्याराधकत्वादिविषमगुणशालिनामपि निर्भेदत्वं व्यवस्थापितम् । तस्माद्विरुद्धगुणाक्रान्त्या त्वन्मते न भेदसिद्धिः । एवं तयोरन्योऽन्यश्च परमो राजन् भेदव्यपदेशाच्चान्य इत्याद्यन्यत्वव्यपदेशैरपि न तद्भेदः सिध्यति । अभिन्नेष्वप्यानन्दमयादिषु त्वयाऽन्योऽन्तर आत्मेत्याद्यन्यत्वव्यपदेशानामभ्युपगमात् । अनन्योऽप्यन्यशब्देनेति वचनबलेन भगवदैश्वर्यवशादन्यत्वव्यपदेश इति निर्वाहेण तन्न्यायेन जीवब्रह्मान्यत्वस्यापि निर्वाहसम्भवाच्चेति । अत्रोच्यते । सविशेषाभेदपक्षे विद्यमानानां मुक्तिकालभोग्याधिकानन्दादीनामावरणमुपपद्यते । निर्विशेषाभेदपक्षे च सार्वज्ञादेर्न कथञ्चिदप्यावरणम् । न चेदानीं ब्रह्मणः सार्वज्ञादिकं नेति सुवचम् । तुरीयं तत्सर्वदृक् सदेत्यादिश्रुतिविरोधात् । किञ्च ब्रह्मण्यणुत्वमहत्त्वादीनामिव जीवभावोऽपि तदैश्वर्यवशादुपपद्यत इत्ययुक्तम् । जीवभावस्य तदैश्वर्यविरोधित्वस्य उपपादितत्वात् । एवं जीवब्रह्मणोर्विरुद्धगुणवत्त्वस्य प्रमिततया तन्मूलं भेदप्रत्यक्षं तत्र प्रमाणं भवत्येव । एवं विरुद्धगुणवत्त्वेन तद्भेदानुमानमपि सुकरम् । अत्र विरुद्धगुणवत्त्वज्ञानस्य भ्रमत्वे विरोधमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । अत एव न चाप्रयोजकता । सर्वसाङ्कर्यस्यैव विपक्षबाधकत्वात् । न च शक्रपार्थादिषु व्यभिचारः । तत्र विरोधस्यैवाभावात् ।

तदैक्यस्य सर्वसम्प्रतिपन्नत्वात् । न हि जीवब्रह्मैक्यं सम्प्रतिपन्नम् । एवं विरुद्धगुणवत्त्वोपपत्तिमुखेन प्रवृत्ता कौशिकश्रुतिरपि तत्र प्रमाणम् । न चेयं श्रुतिः कल्पिता । त्वदभिमतश्रुतिरपि कल्पितेति सुवचत्वात् । न च परमो जीवसङ्घाद्भिन्नत्वेन न चिन्त्यः किंत्वभिन्न एव चिन्त्य इति साध्यभेदपरेति युक्तम् । पूर्णः पर इत्यादिवाक्यशेषानुपपत्तेः । न च भेदचिन्तानिषेधापेक्षितनिषेध्यप्रसञ्जको वाक्यशेष इति न विरोध इति वाच्यम् । न कलञ्जं भक्षयेदित्यादाविव प्रसक्तिपरवाक्यान्तरस्यानपेक्षणात् । न चानाहुतिवाक्ये पृथक् प्रतियोगिप्रसञ्जकवाक्यान्तरं दृष्टमिति वाच्यम् । तत्र प्रतीतैकवाक्यतानिर्वाहाय तथा कल्पनात् । अत्र त्वदभिमतार्थमादायैकवाक्यतायां प्रमाणाभावात् । साकल्येनाचिन्त्यः परो जीवसङ्घाद्भिन्न इति भेदस्यैव विधानोपपत्तेश्च । न च प्रमाणान्तरप्रतिपन्नतया तस्य विधानानुपपत्तिः । सर्वजीवप्रतियोगिकस्येश्वरानुयोगिकस्य च तस्य मानान्तराप्रतिपन्नतया श्रुत्या विधानोपपत्तेः । न चान्नमयादिष्वन्यत्वव्यपदेशवज्जीवब्रह्मान्यत्वव्यपदेशोऽपीति युक्तम् । कारणत्वादिलिङ्गेनान्नमयादीनां ब्रह्मत्वे निश्चिते ब्रह्मणश्चैकत्वेन तस्य च स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यरूपतया तत्रान्यत्वस्य तत्तन्नियम्यमात्रान्वयित्वावगमात् । न चात्राप्यन्यत्वमवच्छेदकीभूतान्तःकरणमात्रान्वयीति युक्तम् । जीवब्रह्मैक्यस्यानन्यथासिद्धप्रमाणाप्रतिपन्नतया तथाकल्पनायोगात् । अन्यथाऽन्योन्याश्रयात् । सिद्धे जीवब्रह्मैक्येऽन्यत्वस्यावच्छेदकमात्रान्वितत्वकल्पनं तत्कल्पने च तदैक्यसिद्धिरिति । किञ्च जीवब्रह्मणोरभेदे ब्रह्मभोगानां जीवेऽप्यनुसन्धानं स्यादेव । ननु त्वन्मते भेदाभावेऽप्यर्जुनस्येन्द्रभो-

गाननुसन्धानवज्जीवस्य ब्रह्मभोगाननुसन्धानमुपपद्यते। इन्द्रार्जुनयोरभेदेऽप्यर्जुनादीनामिन्द्रभोगाननुसन्धानं भूम्याद्यपकृष्टदेशावस्थानगर्भप्रवेशमानुषान्नोपभोगादिकं निमित्तीकृत्याचिन्त्याप्रतिहतशक्तिकेनेश्वरेण क्रियत इति त्वयोक्तम् । एवं देहविशेषप्राप्त्यादिकं निमित्तीकृत्याचिन्त्याप्रतिहतशक्तिकेनेश्वरेण जीवे परमेश्वरस्य जीवान्तर्गतस्य च भोगस्याननुसन्धानं क्रियत इति किमिति त्वया वक्तुमशक्यमिति चेन्मैवम् । सर्वदा सर्वविषयज्ञानेनाप्रतिहतशक्तिकेनानन्याधीनेन च ब्रह्मणैकतां सङ्गतस्य जीवस्य तद्गतभोगानुसन्धानावश्यम्भावात् । अन्यथेश्वरत्वव्याकोपात् । इन्द्रादेर्भूम्याद्यपकृष्टदेशावस्थानादिनाऽननुसन्धानोपपत्तेश्च । न हीन्द्रादेर्देहान्तरोपाधिना तत्तद्भोगाननुसन्धाने बाधकमस्ति । अस्मदादेरेव बाल्यजन्मान्तरभोगाननुसन्धानस्य दर्शनात् । किञ्च परमेश्वरस्य जीवाभिन्नत्वे तस्यैश्वर्यमेव न भवेत् । यो जीवाभिन्नो नासावचिन्त्यतारूपैश्वर्यवान्यथा देवदत्त इति व्याप्तिः । न च यो जीवाभिन्नो नासावैश्वर्यवान्यथा घट इतिवदप्रयोजकत्वेन व्याप्त्यासिद्धिरिति वाच्यम् । जीवत्वस्यानीश्वरात्मत्वरूपतया जीवस्यैवेश्वरत्वे हेतूच्छित्तिरेव विपक्षबाधकत्वात् । अनीश्वरस्येश्वरत्वव्याघाताच्च । अल्पशक्तिकजीवभिन्नत्वस्य ततोऽप्याधिक्यशक्तिकतारूपैश्वर्यवत्त्वेन वैश्वर्यसामान्याभाववत्त्वेन वोपपन्नतया त्वदुक्तव्याप्तेरेवाप्रयोजकत्वाच्च । किञ्चाभेदस्यानुसन्धानमात्रं व्यापकम् । न तु सर्वानुसन्धानम् । अर्जुनादीनां चाखण्डलादिगताल्पविषयभोगाननुसन्धानेऽपि तद्गतोपासनाफलानुसन्धानमस्त्येव । एवञ्च जीवब्रह्मणोर्जीवानां चाभेदे देवदत्तस्य ब्रह्मजीवान्तर्गतयत्किञ्चिद्भोगानुसन्धानं दुर्वारम् । यत्तु यदि ह्यभेदे सत्यप्यनुसन्धाने एकस्मिन्नेवानुसन्धानमननु-

सन्धानं च विरुद्धं प्रसज्येतेत्यनुकूलतर्कमुपजीव्यानुसन्धानस्याभेदव्यापकत्वं गृह्यते तदा सर्वानुसन्धानमेव व्यापकम् । कस्यचिदननुसन्धाने तद्विरोधसमाधानालाभात् । यदि त्वभेदेऽपि कस्यचिदननुसन्धानं सम्भवति तदीयाचिन्त्यशक्तिबलेनानुसन्धानाननुसन्धानविरोधविधूननादिति सर्वानुसन्धानस्य व्यापकत्वं नेष्यते तदाऽनुसन्धानमात्रस्यापि न व्यापकत्वम् । तद्बलेनैव क्वचिन्न कस्याप्यनुसन्धानमित्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । सहचारदर्शनमात्रस्याप्रयोजकत्वादिति । तन्न । न ह्यनुसन्धानाननुसन्धानयोर्विरोधपरिहारायानुसन्धानमभेदव्यापकमुच्यते । अवच्छेदकभेदेनापि विरोधसमाधानोपपत्तेः । किञ्चाभेदकार्यस्य कस्याप्यभावेऽभेदोक्तिःपारिभाषिकी स्यादिति कार्यानुसन्धानं व्यापकमुच्यते । तत्र सर्वानुसन्धानस्य व्यापकत्वे पूर्वदेहावच्छिन्नाभेदो न स्यात्तदनुसन्धानाभावादित्यनुसन्धानमात्रं व्यापकम् । एवञ्च जीवब्रह्मणोर्जीवानां चाभेदेऽनुसन्धानप्रसङ्गो दुर्वारः । किञ्च शब्दानां स्वार्थे वृत्तिरौत्सर्गिकी क्वचिद्बाधादपोद्यते । जीवब्रह्मणोरन्यत्वव्यपदेशश्च मुख्यार्थोऽङ्गीक्रियते बाधकाभावात् । तत्त्वमसीत्यादिवाक्यमात्रस्य लब्धात्मकतया बाधकत्वाभावादन्नमयादिष्वन्यत्वव्यपदेशस्य मुख्यार्थत्वे बाधकमस्ति । तत्र येऽन्नं ब्रह्मोपासते ये प्राणं ब्रह्मोपासते आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदेति ब्रह्मशब्दाम्नानेन एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रामतीत्यादिना मुक्तप्राप्यत्वात्मशब्दश्रवणेन चान्नमयादीनां पञ्चानामपि ब्रह्मरूपत्वावधारणात् । ब्रह्मणश्चैकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुत्या स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यरूपैकत्वावधारणात् । तस्मादन्नमयादिष्वन्यत्वव्यपदेशस्य मुख्यार्थपरित्यागो युक्त

इति । एतेनाभेदश्रुतीनां भेदश्रुतिभ्यः प्राबल्यं तवापि सम्मतम् । अन्यथा अन्योऽन्तर आत्मेत्यादिभेदश्रुत्यनुसारेण अन्नमयादीनां भेदो दुर्वारः स्यात् । न चाभेदश्रुतीनां ब्रह्मभेदश्रुतिभ्य एव प्राबल्यम् । न जीवब्रह्मभेदश्रुतिभ्य इत्यत्र विशेषहेतुरस्ति । एकमेवाद्वितीयमित्यादिशब्दस्वारस्यस्यास्मदुक्तषड्विधतात्पर्य-लिङ्गवत्त्वस्य लाघवस्य वा प्राबल्यहेतोरुभयत्राप्यविशेषादिति निरस्तम् । प्रत्यक्षादिविरोधेन जीवब्रह्माभेदविषयश्रुतीनामा-त्मलाभासम्भवस्योक्तत्वात् । मानान्तरविरोधे तात्पर्यलिङ्ग-स्याप्यकिञ्चित्करत्वात् । अन्यथा यजमानप्रस्तरत्वादेरपि सि-द्धिप्रसङ्गाल्लाघवाज्जडप्रपञ्चचैतन्ययोरप्यैक्यापाताच्च । न चैवं ब्रह्मभेदविषयश्रुतीनामप्यात्मलाभो न स्यात् अन्योऽन्तर आत्मेत्यादिभेदश्रुतिविरोधादिति वाच्यम् । तत्र भेदश्रुतीनामे-वात्मलाभात् । अन्नमयादीनां पञ्चानामपि कारणत्वब्रह्मत्वा-द्यवगमात् । मानान्तराभावेन भेदश्रुतीनामेव षड्विधतात्पर्य-लिङ्गवत्तया प्रबलत्वात् । किञ्च नाभेदश्रुतिबलाद्ब्रह्मभेदश्रुतीनां मुख्यार्थं परित्यजामः किन्तु सकलवेदमहातात्पर्यविरोधात् । तथा हि । सर्वेषामपि वेदानां मोक्ष एव प्रधानं प्रयोजनम् । तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तत इत्यादिवचनात् । मोक्षस्य च तत्प्रयोजनत्वं साक्षान्न तत्साध्यतया तस्यानेकश्रुतिस्मृति-पुराणैर्भगवत्प्रसादेनैव साक्षात्साध्यत्वावधारणात् । किन्तु यज्ज्ञानेन मोक्षहेतुर्भगवत्प्रसादः सम्पद्यते । तत्प्रतिपादनद्वारा तत्प्रसादश्च तदीयनिर्दोषगुणोत्कर्षज्ञानाद्भवतीति लोकतो यो मामेवमसम्मूढ इत्यादिभगवद्वचनैश्चावधारितम् । अतः सर्वेषा-मपि वेदानां भगवतो निर्दोषाशेषगुणपूर्णत्व एव तात्पर्यम् । तच्च ब्रह्मभेदश्रुतीनां स्वार्थपरत्वे विरुद्ध्यते । भिन्नानां गुणतार-

तस्यानुग्राह्यानुग्राहकाभावादिदर्शनेन ब्रह्मरूपेष्वपि तत्प्रसक्त्या निर्दोषाशेषगुणवत्त्वासिद्धिप्रसङ्गात् । जीवब्रह्मभेदश्रुतीनामेव स्वार्थपरत्वे तु तन्न विरुद्ध्यते । प्रत्युत तासां तत्परत्वाभाव एव तद्विरुद्ध्यते । जीवब्रह्माभेदे जीवदोषैर्ब्रह्मणोऽपि सदोषत्वापत्तेः । तस्माद्ब्रह्मभेदश्रुतीनामेव स्वार्थपरित्यागो न जीवभेदश्रुतीनामिति विशेषो युक्त एव । एतेन अन्नमयादीनां विश्वादीनां च ब्रह्मरूपाणां भेदश्रुत्यनुसारेण विरुद्धगुणवत्त्वानुसारेण च भेदे सत्यपि भगवदैश्वर्यबलादेव निर्दोषाशेषगुणपूर्णत्वमुपपद्यते । न च भगवानशेषमपि स्वेच्छया कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं शक्त इति वदतस्तव लीलयाऽभिन्नो भवन्नप्यहं निर्दोषाशेषगुणपूर्णस्स्यामिति स्वसङ्कल्पेन भेदमास्थाय क्रीडितुं न शक्त इति सम्भवतीति निरस्तम् । भगवदैश्वर्यमपि लोकमर्यादानुरोधीत्यङ्गीकारात् । ब्रह्मभेदाभ्युपगमे ब्रह्मणः समाभ्यधिकद्वितीयराहित्यरूपाद्वितीयत्वविरोधेन तस्य तथा सङ्कल्पानुदयाच्च । भिन्नत्वे तत्साम्यापाताच्च न्यूनाधिकभावापाताच्च । न हीश्वरोऽपि स्वस्यैश्वर्यविरोधिभूतमर्थं सङ्कल्प्य करोति । तस्य प्रेक्षावत्त्वात् । तस्माद्ब्रह्माभेदश्रुतीनां जीवब्रह्मभेदश्रुतीनां च प्राबल्यम् । ब्रह्मभेदश्रुतीनां जीवब्रह्माभेदश्रुतीनां च दौर्बल्यमिति श्रुत्या जीवेश्वरभेदासिद्धिर्दुर्वारेति । किञ्च कर्ममीमांसायां व्युत्पादितैः शब्दान्तरादिभिर्जीवब्रह्मणोर्भेदः सिध्यति । अस्ति ह्येष एव जीवं प्रबोधयति । एतस्माज्जीव उत्तिष्ठतीति विरुद्धार्थधातुनिष्पन्नाख्यातरूपं शब्दान्तरम् । नित्यः परो नित्यो जीव इत्यप्रत्यभिज्ञायमानः पुनः श्रुतिरूपोऽभ्यासो द्वा सुपर्णेत्यादिसङ्ख्याऽनश्नन्नित्यादिभेदको गुणो यतो वाचो निवर्तन्त इति प्रकरणान्तरं जीवेशाविति नामधे-

यभेदश्चेति । यत्तु प्रत्यक्षादिषु भेदप्रमाणेषु पराहतेष्विदं शब्दान्तराद्युपन्यसनं प्रतिग्रहलब्धं हस्तिनमविक्रीय स्वगृहे स्थापयितुकामस्य मुग्धश्रोत्रियस्य हास्तिपकेन तद्ग्रासे पृष्टे स्वगृहे सम्पादितान्सर्वान्दर्भमुष्टीन्क्रमेण तदग्रे निहितवतस्तेषु कबलमात्रस्याप्यपर्याप्तेषु क्षणेन निर्गीर्णेष्वन्ततः स्वकरस्थितदर्भपवित्रदानमनुकरोतीति । तन्न । प्रत्यक्षादीनामपि भेदप्रमाणत्वस्योपपादितत्वेन शब्दान्तरादीनामपि तत्र प्रमाणत्वोपपत्तेः । ननु तथाऽपि शब्दान्तरादिना पारमार्थिकभेदो न सिध्यति । कल्पितभेदविषयत्वेनापि तस्य चारितार्थ्यात् । कर्ममीमांसकैश्च शब्दान्तरादीनां मुख्यभेदप्रमाणतयाऽनुपन्यासात् । न हि तैः शब्दान्तरादिकं प्रदर्श्योपपाद्यमानः तदभावं प्रदर्श्यापोद्यमानश्च कर्मभेदः शास्त्रभेदो वाऽन्योन्याभावादिरूपो मुख्यो भेदः । 'सप्तदशप्राजापत्यान्पशूनालभेत' इत्यत्र दधिमधुघृतमापोधानाः करम्भास्तण्डुलास्तत्सृष्टं प्राजापत्यमित्यत्रैन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोऽमावास्यायामित्यत्र प्राजापत्यपशूनां प्राजापत्यदध्यादीनामैन्द्रदधिपयसोश्च प्रदानयौगपद्येन प्राजापत्याद्युद्देशेन तत्तद्द्रव्यविषयसङ्कल्परूपाणां यागानामेकैकत्वेऽपि सप्तदशप्राजापत्ययागाः सप्तदध्यादियागा द्वौ दधिपयोयागाविति भेदोपपादनात् । सोमेन यजेतेत्यत्रेन्द्रवाय्वाद्युद्देशेन तत्तत्पात्रस्थितसोमरससंकल्परूपाणां यागानां भिन्नत्वेऽप्यग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्राहवनीयादिहविःप्रक्षेपरूपाणां होमानां भिन्नत्वेपि भेदनिरासात् । सप्तदशप्राजापत्यानित्यादिवाक्यरूपस्य शास्त्रस्यैकत्वेऽपि भेदोपपादनात् । व्रीहिभिर्यजेत व्रीहीनवहन्तीत्यादिवाक्यरूपाणां शास्त्राणां भिन्नत्वेऽपि भेदानिरासाच्च । तस्मादनुष्ठानोपयोग्यपूर्वभेदाद्युपाधिकः काल्पनिको भेदः शब्दान्तराद्यवसेय इति कर्म-

मीमांसकमतम् । उक्तं हि तन्त्ररत्ने । यावदेकापूर्वानुबन्धनमेकेन शास्त्रेण विषयीकृतं तावदेकं कर्म तदन्यत्तु भिद्यत इति भेदाभेदव्यवहारासिद्धिरिति । उक्तं हि वरदराजीये शब्दान्तराधिकरणे । भिन्नापूर्वानुबन्धनप्रतिपादनयोग्यताज्ञानं यत्तदेव शास्त्रभेदज्ञानमुच्यत इति । तत्रैव साङ्ख्याधिकरणेऽप्युक्तम् । न च सप्तदशप्राजापत्यानिति वाक्यस्यैकत्वान्न शास्त्रभेदो न वाक्यभेदः । शास्त्रभेदे तन्त्रनिरपेक्षभिन्नालौकिकार्थप्रतिपादकत्वमेव । तच्चेहाप्यस्तीति । तस्माच्छब्दान्तरादिना काल्पनिक एव जीवेश्वरभेदः सिध्यतीति न किञ्चिदनुपपन्नमिति ॥ छ ॥ अत्रोच्यते । कर्मणां स्वत एव भेदो वाच्यः । न त्वपूर्वभेदोपाधिकः । अपूर्वभेदस्य कर्मभेदप्रयुक्तत्वात् । कार्यभेदस्य सामग्रीभेदप्रयोज्यत्वात् । अन्यथाऽपूर्वभेदाभावप्रसङ्गात् । एवञ्च त्वदुक्तवैपरीत्यम् । किञ्च शब्दान्तराद्यवसेयो भेदो मुख्यो न त्वौपाधिकः । शब्दान्तरे कर्मभेद इत्यादिसूत्रैः कर्मभेदस्य शब्दान्तरादिमात्रप्रयोज्यत्ववर्णनादौपाधिकत्वावर्णनाच्च । मुख्यभेदसम्भवे काल्पनिकभेदपरतया सूत्रार्थवर्णनायोगाच्च । न च सप्तदशप्राजापत्यानित्यादिषु प्रक्षेपस्यैकत्वेनापूर्वभेदोपाधिक एव तद्भेदो वाच्य इति युक्तम् । तत्र स्वतो भेदाभावेऽपूर्वभेदाभावापातेन तत्तद्द्रव्यस्य पृथग्देवतोद्देशेन त्यक्तव्यतया तेषामपि स्वत एव भेदोपपत्तेः । न चैवं तेषां पृथक् प्रक्षेपापत्तिः । अनुष्ठानसांकर्यापत्तेरेकधा वपां जुहोतीत्यादिशास्त्रबलेन च युगपत्प्रक्षेपोपपत्तेः । तत्तद्द्रव्याश्रितप्रक्षेपाणां यौगपद्येऽप्यनेकत्वानपायात् । न ह्यनेकद्रव्याश्रिता क्रियैकेति शक्यते वक्तुम् । प्रत्यक्षादिविरोधात् । न च मिलितस्य द्रव्यान्तरत्वेनैकत्वात्तदाश्रिता क्रियाऽप्येकेति युक्तम् । राश्यादाविव

तत्रारम्भविरोधेन द्रव्यान्तरोत्पत्त्यनभ्युपगमात् । अन्यथा दध्यादीनामुत्पत्तिवाक्यावगतं हविष्ट्वं त्यक्तं स्यात् । न हि बाधकाभावे तत्त्याग उचितः । एतेन प्रक्षेपरूपाणां भिन्नत्वेऽपि तत्तद्द्रव्यविषयसङ्कल्परूपज्ञानस्य यागशब्दार्थस्य समूहालम्बनरूपतयैकत्वात्तदनेकत्वमौपाधिकमेव वाच्यमिति निरस्तम् । तत्कार्यापूर्वभेदासिद्ध्यर्थं ज्ञानरूपस्यापि यागस्य प्रत्येकं तत्तद्द्रव्यविषयतया भिन्नभिन्नत्वेन तावद्द्रव्यविषयैकसमूहालम्बनरूपत्वानभ्युपगमात् । अत एव शब्दान्तरादिस्थले सर्वत्र मुख्य एव कर्मभेद इति पक्षोऽपि कौमारिलैराश्रितः । ननु शब्दान्तरे कर्मभेद इत्यादिसूत्रस्वारस्यं स्वप्रौढ्या समर्थयितुं परं शब्दान्तरादिस्थले मुख्यः कर्मभेद इति कश्चित्पक्ष उपन्यस्तो न तु वास्तवाभिप्रायेण । अत एव कर्मापि गोत्वादिवदेकमेव नित्यमनेकानुगतं न त्वाश्रयभेदेन तद्भेदोऽस्ति । अयं चलत्ययमपि चलतीत्यादिप्रत्यभिज्ञया तदैक्यासिद्धेः । तद्भेदबुद्धेराश्रयभेदादुपपत्तेः सन्ततानुपलब्धेश्च शब्दवद्व्यञ्जकाभावेनोपपत्तेरित्याद्युपपादनपूर्वकं सर्वत्र कर्मैक्यमङ्गीकृत्य शब्दान्तराद्यवसेयो भेदोऽपूर्वभेदोपाधिक एवेति पक्ष एव मुख्यतया कौमारिलैराश्रितः । उक्तं हि तन्त्ररत्ने । क्रियाणामाश्रितत्वाद्द्रव्यान्तरे विभागः स्यादित्यधिकरणे । अथाऽपि नाम सर्वत्रैलोक्यवर्तिन्येकैव कर्मव्यक्तिरनुष्ठानमात्रं तु भिद्यते । यावदेकापूर्वानुबन्धनमेकेन शास्त्रेण विषयीकृतं तावदेकं कर्म तदन्यत्तु भिद्यत इति भेदाभेदसिद्धिरितीति । मैवम् । प्रमाणाविरुद्धस्य सर्वत्र कर्मैक्योपपादनस्य स्वप्रौढिप्रदर्शनपरतया तत्पक्षस्य मुख्यत्वासिद्धेः । प्रत्यभिज्ञायाश्चायं दण्डी अयमपि दण्डी अयं घटो रूपी अयमपि घटो रूपी अयं घटो नष्टोऽयमपि घटो नष्ट इत्यादिवदुपपत्तेः । सूत्रस्वारस्यावलम्बिनो

मुख्यभेदोपपादनस्यैव मुख्यपक्षत्वोपपत्तेः । अथाऽपि नामेति तन्त्ररत्नोक्त्या तत्पक्षस्यैव प्रौढवादत्वाविष्करणात् । एतेन सर्वलोकसिद्धभेदप्रत्यक्षतश्च बलवती प्रत्यभिज्ञा शब्दान्तरादितः कथं बलवती न स्यादिति निरस्तम् । प्रत्यभिज्ञाया जातिविषयतयाऽन्यथासिद्धत्वेन लोकसिद्धभेदप्रत्यक्षतः शब्दान्तरादितश्च दुर्बलत्वात् । भेदप्रत्यक्षशब्दान्तरयोरेव प्रबलत्वाच्च । ननु तथाऽपि शास्त्रभेदः शब्दान्तराद्यवसेय इति पक्षः कथमुपपाद्यः । सप्तदशप्राजापत्यानित्यादिशास्त्रस्यैकत्वादिति चेन्न । सूत्रस्वारस्यविरोधितत्पक्षाननुसरणस्यादोषत्वात् । नन्वेवमप्यग्निहोत्रादेः सोमयागादेश्च कथमभेदः । तत्र तत्तत्क्रियाणां भिन्नत्वादिति चेन्न । तत्रैकत्वस्यैकापूर्वोपाधिनिबन्धनत्वोपपत्तेः । न ह्यभेदोऽप्यौपाधिको न भवतीत्युच्यते । कर्मभेदस्यैवास्माभिरौपाधिकत्वानिराकरणात् । इयांस्तु भेदः । त्रैलोक्यवर्तिनी कर्मव्यक्तिरेकेति मते शब्दान्तरादिसत्त्वे कर्मभेद औपाधिकः । अग्निहोत्रं जुहुयात्सोमेन यजेतेत्यादौ शब्दान्तराद्यभावेनाभेदो मुख्यः । भिन्नाभिन्नैव कर्मव्यक्तिरिति मते तु भेदो मुख्योऽभेदस्त्वमुख्य इति । अत एव त्वयाऽपि कर्मव्यक्तिरेकेति पक्षे सोमेन यजेताग्निहोत्रं जुहुयादित्यादौ शब्दान्तराद्यभावान्न यागहोमभेदः किन्त्वेकस्य यागस्य होमस्य च देवताभेदेनाधिकरणभेदेन चाभ्यासमात्रमिति मुख्यो भेदोऽप्युपपादयितुं शक्यत इत्युक्तम् । अस्तु वा शब्दान्तरादवसेयः कर्मभेदः काल्पनिकः । तदैक्यस्य प्रबलप्रत्यभिज्ञासिद्धत्वात्तदवसेयो जीवेश्वरभेदस्तु मुख्यस्तदैक्यस्यानन्यथासिद्धप्रमाणाप्रतिपन्नत्वाद्भेदप्रत्यक्षबाधितत्वाच्चेति दिक् ॥ छ ॥ ननु तथाऽपि त्वन्मते शब्दान्तरादिना भेदसाधनमनुपपन्नम् । शब्दान्तरादिसत्त्वेऽपि त्वयाऽ-

विद्याभेदस्यानभ्युपगमात् । तत्तद्विद्याव्यवस्थितगुणोपसंहारस्यैवाभ्युपगमाच्च । न हि त्वन्मतेऽविद्याभेदेन गुणानां प्रति प्रकरणव्यवस्था किन्तु मानुषाद्या हिरण्यगर्भान्ता मुक्त्यधिकारिणः फलतारतम्येन मुक्तिभाजः इत्यधिकारिभेद एवेति चेन्न । प्रमाणबलेन बाधकसत्त्वेन च तत्र तथात्वेऽपि प्रकृते तदभावेन शब्दान्तरादिभिर्भेदसिद्ध्युपपत्तेः । एतेन शब्दान्तरादिभिर्भेदसाधनमनुपपन्नम् । तथा हि । य एष जीवं प्रबोधयति एतस्माज्जीव उत्तिष्ठतीति विरुद्धधातुनिष्पन्नाख्यातरूपशब्दान्तरस्य भेदकत्वमुद्बोधकत्वावच्छिन्नस्योद्बोध्यत्वावच्छेदो विरुद्ध इति विरोधमूलमेव वाच्यम् । न च तद्युक्तम् । ब्रह्मणि त्वया विरुद्धधर्मसमावेशस्य बहुधाऽङ्गीकृतत्वात् । नित्यः परो नित्यो जीव इति नित्यत्वाभ्यासस्य परजीवयोरेकत्वे परनित्यत्वश्रुत्यैव जीवनित्यत्वसिद्धेः । तत्पुनः श्रुतिरनर्थिका स्यादिति पुनः श्रुत्यानर्थक्यमूलं वाच्यम् । तदपि न युक्तम् । कार्यकारणभेदवादिना शक्तिव्यक्त्यभेदवादिना च त्वया नित्यत्वानित्यत्वादिसाङ्कर्यस्याङ्गीकृततया तथैव परनित्यत्वेऽपि जीवानित्यत्वं स्यादिति शङ्कावारणेनापि तत्सार्थक्यात् । सङ्ख्याया गुणस्य च भेदकत्वं यस्मिन्पञ्चपञ्चजना अणोरणीयानित्यादौ त्वयैव प्रतिषिद्धम् । प्रकरणभेदो न भेदक इति तु स्पष्टमेव । भारतादिषु रामकृष्णादिचरितप्रतिपादकप्रकरणभेदेऽप्यभेदानपायात् । सृष्टिसंहारादिप्रतिपादकप्रकरणभेदेऽपि त्वया सृष्टिसंहारादिक्रियाणामभेदाभ्युपगमाच्च । एतेन जीवेशाविति नामधेयस्यापि भेदकत्वं प्रत्याख्यातम् । तस्मात्परस्परविरुद्धधर्मादिमतामवतारादीनामिव जीवानामप्यभेदश्रुत्यनुसारेण तदत्यन्ताभिन्नवासुदेवांशत्वं त्वया निवारयितुं न शक्यत इति निरस्तम् ।

त्त्वमसीत्याद्यभेदश्रुतीनां त्वदुक्तार्थमादाय लब्धस्थितिकत्वा-
भावेन वैषम्यात् । तस्माज्जीवब्रह्मभेदावलम्बनेन शास्त्रारम्भ-
समर्थनं युक्तमिति सर्वं समञ्जसम् ॥ छ ॥ मध्वतन्त्रमुखभूषणे
कृते सङ्ग्रहेण विजयीन्द्रयोगिना ॥ आदिमाधिकरणोपपादनं
मोदमावहतु सर्वधीमताम् ॥ १ ॥ स्वदर्शनोक्तदूषणं निराक-
रिष्णुरञ्जसा ॥ जयीन्द्रयोगिरूपतोऽवतीर्ण एष पूर्णधीः ॥२॥
समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ छ ॥ छ ॥

सवणूरो गोन्विदः